

**УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ**

Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

**ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь БАКАЛАВР**

на тему:

**ЗМІСТ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО
ПРАЦІВНИКА У ПОДОЛАННІ НАСЛІДКІВ СІМЕЙНОГО
НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Виконала:

студентка IV курсу, р/41 групи
спеціальності 231 Соціальна робота
Андрєєва Руслана Миколаївна

Керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент
Іващенко К.В.

Рецензент:

кандидат педагогічних наук, доцент
Полехіна В.М.

Умань – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Насильство над дітьми у сім'ї як психолого-педагогічна проблема.....	8
1.2. Форми та наслідки насильства над дітьми дошкільного віку у сім'ї.....	21
1.3. Нормативно-правове забезпечення захисту дітей від насильства.....	30
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА ЩОДО ВИЯВЛЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ СІМЕЙНОМУ НАСИЛЬСТВУ НАД ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	37
2.1. Соціально-педагогічні підходи до виявлення випадків сімейного насильства над дітьми дошкільного віку.....	37
2.2. Удосконалення змісту діяльності соціального працівника щодо подолання наслідків та реабілітації постраждалих від сімейного насильства дітей.....	43
2.3. Аналіз ефективності заходів з виявлення, подолання та реабілітації дітей дошкільного віку, які зазнали насильства в сім'ї.....	52
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61

ВСТУП

Актуальність дослідження. Насильство над дітьми є серйозною проблемою у всьому світі, і Україна не є винятком. Жорстоке поводження з дітьми визнано однією з найпоширеніших форм порушення прав людини. Без подолання цього згубного явища неможливо створити умови для повноцінного розвитку дитини та реалізації її особистості. Проблема насильства щодо дітей вимагає ретельного вивчення та розробки превентивних заходів, спрямованих на її попередження, оскільки діти є незахищеними, найбільш уразливими членами суспільства, практично повністю залежними від дорослих.

Незалежно від форми насильства, його прояви з часом стають дедалі важчими. Найпоширенішими формами насильства в сімейних стосунках є психологічне насильство (неповага, взаємне приниження тощо) та фізичне насильство, таке як побойі.

Українські організації та урядові інстанції займаються збором статистичних даних про насильство над дітьми з метою розробки політики і програм для їх захисту, оскільки жорстоке поводження з дітьми - найбільш прихована форма насильства і достовірної статистики щодо його реальних проявів в Україні немає. За даними досліджень Ради Європи 21% українських дітей, тобто кожна п'ята дитина, зазнає різних форм сексуального насильства: від розбещення до зґвалтування. Кожна третя дитина стає жертвою фізичного насильства, а кожна друга – психологічного. Попри вражаючу статистику, реальна ситуація замовчується і відкрито говорити про цю проблему ще до недавнього часу було не прийнято.

Нині спостерігаємо позитивні зміни на міжнародному та державному рівні стосовно вирішення питання подолання насильства над дітьми, а отже, це є свідченням того, що суспільство готове брати відповідальність за вирішення цієї проблеми.

Право українських дітей на захист від усіх форм жорстокого поводження гарантується статтями 28 і 25 Конституції України, згідно з якими ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Основним документом, що регулює законодавство щодо жорстокого поводження з дітьми на міжнародному рівні, є Конвенція ООН про права дитини, ухвалена у 1989 році та ратифікована більш ніж 175 країнами. Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини у 1991 році і внесла зміни до свого національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів, викладених у цьому документі.

Разом з тим, аналіз практики щодо подолання наслідків сімейного насильства над дітьми та результатів наукових досліджень у цій царині засвідчують, що нині ефективних засобів з його попередження ще не знайдено. Існують лише окремі передумови щодо вирішення цієї проблеми. Одним із ефективних інструментів розв'язання проблеми жорстокого поводження з дітьми та подолання наслідків сімейного насильства над дітьми є соціально-педагогічна діяльність дошкільного закладу, оскільки цей вид професійної діяльності спрямований, насамперед, на гармонізацію взаємовідносин особистості (зокрема дитини) з навколишнім середовищем у всіх сферах її життєдіяльності (в тому числі у сім'ї).

Суттєвий внесок у розв'язання проблеми соціально-педагогічної роботи освітнього закладу із сім'єю зробили А.І. Акулова, Б.П. Бітінас, В.Г. Бочарова, Б.З. Вульф, С.І. Григор'єв, В.М. Гуров, М.П. Гур'янова, В.І. Загв'язінський, Т.В. Лодкіна, А.В. Мудрик, М.М. Плоткін, В.Д. Семенов, В.А. Сластьонін, Г.М. Філонов, В.А. Фокін, Т.Ф. Яркіна та ін. Багато питань сімейного виховання, зокрема взаємозв'язку сім'ї та школи, слідом за А.С. Макаренком, В.А. Сухомлинським, С.Т. Шацьким розглядали Ю.П. Азаров, І.В. Гребенщиков, В.М. Коротков, Б.Т. Лихачова, І.А. Малашихіна, Г.А. Мединський, М.М. Монахов, О.М. Низова, О.О. Пінт, О.Г. Хрипкова та ін. Психологічні аспекти взаємодії досліджували Б.Г. Ананьєв,

О.А. Ахвердова, О.О. Бодальов, С.О. Белічева, В.А. Крутецький, О.В. Петровський, В.С. Торохтій та ін. Проблеми неблагополучних сімей вивчали М.А. Алемаскін, Л.С. Алексєєва, Е.В. Дунаєва, Е.Г. Костяшкін, О.І. Кочетов, І.В. Кудовська, І.О. Литвинов, І.О. Невський, Ю.І. Юричка та ін. Слід відзначити внесок у розв'язання цієї проблеми і зарубіжних учених Д. Барнза, Г. Бернлера, Б. Генрі, Р. Рамзея, Д. Сноу, Л. Юнссона та ін. На думку указаних вище, а також низки інших науковців, взаємодія освітнього закладу із сім'єю та включення в цю взаємодію навколишнього мікросередовища підвищує виховний потенціал сім'ї, що стає потужним засобом соціалізації, соціальної підтримки та захисту дитини, засобом подолання наслідків сімейного насильства. Однак, незважаючи на те, що окремі аспекти проблеми, яка розглядається, досить широко представлені у працях вітчизняних і зарубіжних учених, загалом не можна заявити, що проблема подолання наслідків сімейного насильства в теоретичному і технологічному плані розроблена достатньо. Визначається це і низкою виявлених під час дослідження суперечностей: між потребами суспільства, держави у формуванні в сім'ях повноцінних розвинених особистостей і реальною наявністю сімейного насильства, що перешкоджає розв'язанню означеного завдання; між потенційними можливостями дошкільних освітніх закладів у подоланні наслідків сімейного насильства над дітьми та недостатньою теоретичною і практичною розробленістю технології його подолання; між темпами вдосконалення, упровадження нових затребуваних технологій і готовністю соціальних педагогів до впровадження їх у свою діяльність із подолання наслідків сімейного насильства. З огляду на актуальність і недостатню розробленість цієї проблеми нами було обрано **тему дослідження «Зміст та організація діяльності соціального працівника у подоланні наслідків сімейного насильства над дітьми дошкільного віку».**

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу проблеми сімейного насильства над дітьми дошкільного віку розробити змістовий та організаційний компоненти діяльності соціального працівника щодо

виявлення та подолання його наслідків, експериментально перевірити їх ефективність.

Відповідно до теми та мети дослідження було сформульовано такі **завдання:**

1. Проаналізувати теоретико-методичні та правові засади проблеми сімейного насильства над дітьми дошкільного віку.
2. Розкрити соціально-педагогічні підходи до виявлення випадків сімейного насильства над дітьми.
3. Виявити та сформулювати шляхи удосконалення змісту діяльності соціального працівника щодо подолання наслідків та реабілітації постраждалих від сімейного насильства дітей.
4. Розробити та апробувати організаційно-змістовний компонент діяльності соціального педагога в дошкільному закладі щодо подолання наслідків сімейного насильства над дітьми.

Об'єкт дослідження: соціально-педагогічна робота з дітьми дошкільного віку, які пережили насильство в сім'ї.

Предмет дослідження: змістові та організаційні аспекти діяльності соціального працівника щодо виявлення та подолання наслідків сімейного насильства над дітьми дошкільного віку.

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань було використано комплекс **методів:** вивчення та аналіз вітчизняних і зарубіжних літературних джерел; аналіз та узагальнення передової практики соціально-педагогічної роботи дошкільного закладу із сім'єю; педагогічне спостереження, письмові та усні опитування, аналіз документів, тестування. Провідним методом дослідження стала дослідно-експериментальна робота, під час якої розроблялися змістовний та організаційний компоненти соціально-педагогічної роботи з подолання наслідків сімейного насильства над дітьми.

Експериментальна база. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі дошкільного навчального закладу ясла-садок комбінованого типу № 31 м. Умані Черкаської області.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що в роботі сформульовані практичні кроки щодо вдосконалення організації та змісту роботи соціального працівника в закладах дошкільної освіти. Розроблено комплексну програму діяльності соціального працівника, пріоритетним напрямом якої є виявлення та подолання сімейного насильства над дітьми дошкільного віку, що передбачає координацію всіх служб закладів дошкільної освіти та соціальних інститутів.

Апробація дослідження Основні теоретичні та практичні результати дослідження апробовано у доповідях на науково–практичних конференціях та наукових семінарах кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету, VI Всеукраїнській науково-практичній онлайн-конференції з міжнародною участю «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти», м. Умань.

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 1 публікації.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, висновку, списку використаних джерел і додатків. Список використаних джерел нараховує 38 найменувань. Загальний обсяг роботи – 96 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Насильство над дітьми у сім'ї як психолого-педагогічна проблема

Тема насильства завжди викликала значний інтерес у дослідників різних галузей наукового знання. Однак у сучасній науці не склалося чіткого підходу до визначення насильства. Ми вважаємо, що це пов'язано з декількома факторами, серед яких: різноманітність форм насильства, неоднозначність людського сприйняття цього явища, багатоаспектність тем та методів, що використовуються для вивчення явища.

Проблема насильства сьогодні розглядається у трьох найважливіших аспектах. Перший - це питання про витоки і природу насильства, зокрема виявлення основних його детермінант, провідних чинників, що викликають людську агресію. Другим аспектом є виявлення ознак і характеристик різних видів насильства в сучасному суспільстві та форм, в яких воно проявляється. І, нарешті, найактуальнішим питанням, яке потребує відповіді, є питання пошуку оптимальних шляхів зниження рівня насильства в сучасному українському суспільстві.

Проблема насильства ставить перед наукою завдання розглядати феномен насильницької поведінки як специфічного соціального явища, враховуючи необхідність використання принципів системного аналізу. Оскільки насильство є складним і багатогранним явищем, яке різною мірою пронизує всі сфери суспільного життя, науковий і суспільний інтерес до теми насильницьких відносин ніколи не вщухає. Однак різноманітність наукових підходів та динамічність громадської думки щодо різних аспектів насильства, а також значна утилітарність поняття вже не дають можливості однозначно відповісти на питання, які саме дії можна вважати насильницькими.

У цьому розділі ми спробуємо відповісти на питання, чи можливо сформулювати єдину наукову концепцію, яка визначає феномен насильства як загальне поняття. На нашу думку, корисно, перш за все, визначити основні аспекти роботи з феноменом насильства. По-перше, необхідно враховувати той факт, що соціальні процеси, в тому числі пов'язані з актами насильства, відбуваються в конкретному історичному контексті. Це означає, що етап історичного розвитку суспільства має певний вплив на формування ставлення до процесів та явищ.

Аналіз наукових джерел, які так чи інакше дотичні проблеми насильства, свідчить, з одного боку, про неоднозначність підходу до визначення та пояснення природи насильства, а з іншого - підтверджує деякі специфічні риси цього явища, які визнаються більшістю наукових парадигм і доктрин. На нашу думку, важливим показником домінування того чи іншого погляду на визначення насильства є його відображення в енциклопедіях та довідниках.

Словник Даля, приміром, визначає насильство як «примус, неволю, необхідність, силу, сором, неприємність, незаконність, свавілля» [1, с. 46]. Схоже формулювання міститься у Великій радянській енциклопедії, де насильство розуміється в контексті класової боротьби [2].

Політологічна енциклопедія трактує насильство наступним чином: 1) «Насильство державне... -державна влада, заснована на праві і обмежена ним»; 2) «Насильство у власному розумінні слова...включає в себе курс дій, спрямованих на навмисне заподіяння шкоди або знищення об'єкта або дії» [3, с. 191].

Енциклопедичний довідник із соціальної роботи також визначає насильство як «примус (дії), що здійснюються індивідом або групою для досягнення мети і пов'язані з безпосередньою фізичною, психологічною чи моральною шкодою для інших або загрозою такої шкоди» [17, с. 287].

Таким чином, насильство визнається різновидом примусу, за якого особа, що його зазнала, змушена вчинити певну дію або утриматися від неї.

Відмінності в таких формулюваннях залежать від типу енциклопедії чи довідника та особливостей цільової аудиторії.

Як уже зазначалося, насильство є не лише об'єктом наукового дослідження, а, передусім, інструментом і результатом суспільних відносин. Цей інструмент має таку ж довгу історію, як і історія всього людства. З цієї причини навіть релігія не залишилася осторонь проблеми насильства. Різні релігійні течії по-різному формували ставлення до використання насильницьких методів у процесі комунікації. Більше того, на думку деяких соціологів, релігія сама часто виступає як форма насильства над людьми, яку називають культурним насильством [5].

У межах однієї релігійної течії часто виникають суперечливі погляди та переконання. Наприклад, суперечливе ставлення до насильства можна знайти в Старому і Новому Заповітах християнських священних писань. У книзі «Вихід» Старого Заповіту є чітке твердження, що Бог - це людина, яка дає клятву, і що звернення до Бога посеред війни приносить перемогу [8]. Конвергенція сил у цій сфері призвела до характеристики основних наукових підходів до насильства, які в основі своїй базуються на особистісних характеристиках суб'єкта. Наприклад, соціальні психологи трактують насильство як фруструючий або негативний соціально-психологічний феномен, що впливає на розвиток діяльності індивіда всупереч соціальним нормам, а також як поведінку, що є результатом «протиріч» у когнітивній сфері суб'єкта або як наслідок недостатньо обґрунтованого вибору.

У кримінології насильство визначається на основі його відображення у злочинній поведінці. Акти насильства – це, передусім, навмисні дії. Злочини, пов'язані з необережними тілесними ушкодженнями або смертю, не вважаються насильницькими, оскільки вони не входять до сфери передбачення обвинуваченого. На нашу думку, кримінологічний підхід до насильства є загальноприйнятим, але він чітко обмежується розглядом лише насильницьких злочинів, тобто термін «насильство» використовується у вузькому значенні.

Другий тип теорій пояснює застосування насильства економічними та соціокультурними умовами життя суспільства. Економічна та соціальна нерівність ділить суспільство на групи та соціальні класи, що призводить до протиріч та боротьби між ними. Такий підхід до насильства був притаманний багатьом соціологічним парадигмам і науковим напрямкам, таким як марксизм, структурний функціоналізм, теорія модернізації та соціальна стратифікація. Цей тип теорії використовується насамперед для пояснення форм колективного насильства (що відображає напрямок насильницького впливу як на інші соціальні групи, так і на окремих індивідів) та соціального насильства (що характеризує відносини між державою та окремими соціальними класами і групами, а також між державою та індивідами).

Марксистська теорія відіграла важливу роль у з'ясуванні природи соціального насильства. Марксизм розглядав насильство насамперед як наслідок класових конфліктів інтересів і засіб їх вирішення [8]. З розвитком суспільства на зміну прямому примусу приходять непрямий, але залишається практичним та ефективним [6]; про це згадує і О. Тоффлер, який називає право сублімованим насильством [9].

Марксизм критично аналізує концепцію «інстинктивної агресії» в природі людини і намагається перенести принцип закону «боротьби за виживання» з тваринного світу на соціальну практику. Схожу точку зору висловлює американський соціолог Д. Клайнберг. Він стверджує, що людська природа дає людям лише здатність до насильства, а реалізація насильницького імпульсу залежить від соціальної ситуації [10]. Він відкидає неминучість та інстинктивну природу насильства і стверджує, що «завжди будуть існувати індивіди та групи, які є значною мірою насильницькими, і групи та індивіди, які є лише незначною мірою насильницькими» [11, с. 114].

Теорія модернізації, яка пояснює природу соціального насильства, отримала подальший розвиток в межах концепції інститутів С. Гантінгтона. Гантінгтон стверджував, що причини насильства і нестабільності слід шукати в різних економічних і соціальних системах. Він припускав, що не абсолютна

потреба чи бідність спричиняють насильство і несправедливість, а прагнення до більшого, до багатства і модернізації [12].

Особливістю цієї теорії є її спрямованість на вивчення «примусового насильства» в контексті виявлення та пояснення масштабних соціальних процесів. Теорії цього напрямку недостатньо адекватно характеризують взаємодію насильницьких акторів, особливо на рівні малих соціальних груп. Це стає можливим завдяки теоріям третього типу динаміки конфлікту.

У контексті конфліктної взаємодії насильство може розглядатися як взаємодія в системі «панування-підпорядкування» (М. Вебер, Г. Зіммель, Т. Парсонс), як механізм взаємодії між класами через систему раціональної та ірраціональної поведінки, в якій основою диференціації є співвідношення засобів та цілей (Г. Моска, В. Парето), як патологію споживацького ставлення до життя (Е. Дюркгейм), як результат наявності незадоволених бажань і, як наслідок, прагнення знайти шляхи їх задоволення (П. Сорокін), як наслідок недостатньої внутрішньої згуртованості в соціальних групах (Л. Козер) [12; 13].

Одним із найважливіших аспектів конфліктної взаємодії є зв'язок між формами примусу та реалізацією владних намірів. Так, на думку М. Вебера, при аналізі владних відносин першочергове значення має не акт насильства, а механізм згоди з тими, хто має владу. Вебер вказує на специфіку насильства в арсеналі держави серед різних інструментів примусу. Він описує ставлення держави до насильства як «особливо інтимне» і говорить про монополію держави на легітимне фізичне насильство.

На думку А. Бова, будь-яке насильство є фальшивою владою і призводить до ситуації, коли суб'єкти владних відносин усвідомлюють, що вони не можуть правити самостійно або досягати своїх цілей у конструктивній співпраці з іншими [14].

На думку В. Губіна, насильство є природним станом людини та засобом спілкування з іншими. Воно існує доти, доки суспільство перебуває на «тваринній» стадії свого розвитку. Він стверджує, що насильство є природним,

тоді як доброзичливість та альтруїзм - штучними [15]. Однак лише деякі підходи визнають функціональність насильства. Підтримуючи критику підходів, які легітимізують насильство з моральної точки зору, А. Гусейнов стверджує, що «насильство не може обговорюватися етично» [15]. «Вираження неминучості та непорушності насильства обертається його легітимацією» [12, с.13]. Більшість людей розуміє аморальність насильства (у будь-якій формі), але, з іншого боку так само чітко усвідомлюється аморальність компромісу з несправедливістю і непротивлення насильству [11].

Таким чином, можна зробити висновок, що важливим елементом, який визначає характер дискусії про функціональність насильства, є співвідношення моралі та соціальних норм.

Аналізуючи наукові позиції вітчизняних та зарубіжних авторів з питань, пов'язаних з функціональністю насильства, вдалося поділити їх на дві групи: конструктивні та деструктивні функції.

До конструктивних функцій насильства можна віднести наступні:

1. Розв'язання соціальних протиріч. Однак слід зазначити, що ця функція є формою соціальної взаємодії і послуговується насильством як засобом розв'язання конфлікту, тобто виконання цієї функції є ситуативним.

2) Зниження психологічної напруги, що є реакцією на конфліктну ситуацію. Насильницька взаємодія, окрім негативних наслідків, призводить до послаблення емоційної напруги та зниження інтенсивності негативних емоцій.

3) Підвищує здатність індивідів і груп відстоювати законні цілі в конфлікті.

4) По відношенню до суспільства насильство може бути засобом мобілізації соціального життя групи або спільноти.

5) Насильство як засіб вирішення конфліктних ситуацій виявляє невирішені проблеми в діяльності групи.

6) Насильство вивчає громадську думку, групові настрої та соціальні установки. Виявляючи протиріччя, насильство реалізує людські цінності.

7) Насильство може виступати в ролі групової пов'язуючої сили в процесі конфлікту.

8) На рівні соціальних інститутів (у тому числі сім'ї) насильство може відігравати роль у підтримці культурної спадкоємності, що проявляється в соціалізації індивідів і виховному впливі на них [16].

До деструктивних функцій належать:

1. Негативний вплив на фізичний та психічний стан учасників.
2. Насильство - порушення системи міжособистісних і міжгрупових відносин, що складаються між суб'єктами взаємодії. Насильство часто призводить до повного руйнування відносин між сторонами конфлікту.
3. Формування «образу ворога», що сприяє появі та посиленню негативного ставлення до іншої сторони.
4. Зниження ефективності діяльності груп та індивідів, які є суб'єктами насильницьких взаємодій.
5. Стереотипізація насильницької поведінки, вкорінення подібних способів вирішення конфліктів у соціальний досвід індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому.

Особливістю втілення описаних функцій є те, що вони реалізуються на різних рівнях соціальної системи.

На рівні суспільства насильство може сприяти вирішенню соціальних протиріч, зміцненню соціального життя, вивченню громадської думки, перепадів настроїв і соціальних установок, а також може виконувати функцію культурної спадкоємності поколінь. На рівні окремих соціальних груп насильство може знижувати психологічну напругу, підвищувати авторитет окремих членів групи або певних підгруп, виступати інструментом вирішення конфліктних ситуацій, висвітлювати невирішені проблеми та об'єднувати групи в процесі розвитку конфлікту. На рівні міжособистісної взаємодії насильство сприяє зниженню психологічної напруги та виконує виховну функцію. На рівні індивіда насильство виконує функцію самозахисту і водночас спрямоване на задоволення певних потреб.

Говорячи про види насильства, слід зазначити, що насильство характеризується не лише характером і спрямованістю поведінки. Оскільки насильство є загальносоціальним явищем, яке стосується майже всіх сфер суспільного життя, однією з підстав для типізації є сфера соціальних відносин, що дає нам можливість говорити про третій рівень насильства в суспільстві. Аналіз підходів до трактування насильства як загальносоціального явища дозволив обрати визначення насильства, яке адекватно відображає сутність проблематики, що розглядається в даному дослідженні.

Отже, ми розглядаємо насильство як примусову діяльність, що відрізняється специфічними формами прояву і наслідками, яка прямо чи опосередковано порушує життєдіяльність як окремих елементів соціальної системи, так і системи в цілому.

Основними сферами суспільних відносин, в яких часто застосовується «примусове насильство», є управління та реалізація влади, шлюбно-сімейні відносини, релігія та деякі інші сфери.

Сучасне ставлення суспільства до батьківства, нетерпимість до жорстокого поводження з дітьми та нехтування ними сформувалися відносно недавно. Насильство над дітьми існувало завжди і було поширене в поколіннях задовго до нинішнього.

Діти є соціально і психологічно незрілими і тому повністю залежать від дорослих. Ця залежність і нездатність захистити себе роблять їх особливо вразливими до різних форм насильства.

Неможливо говорити про жорстоке поводження з дітьми та нехтування ними, не згадуючи про сімейну ситуацію. Сімейні стосунки є першими і найсильнішими соціальними відносинами, які мають значний вплив на самооцінку, адаптивність і благополуччя дитини. Для більшості людей сімейні впливи є позитивними та виступають основним джерелом виховання, формування принципів соціальної взаємодії на все життя. Однак для деяких людей сімейні події та досвід мають негативний вплив. Негативна сімейна

атмосфера створює передумови для найтяжчих форм насильства в сім'ї та суспільстві.

Для нормального розвитку дітям необхідна атмосфера турботи та уваги, в якій однаково задовольняються їхні потреби в домінуванні та прихильності і яка є визначальною для здорових батьківсько-дитячих стосунків та сімейних ролей, заснованих на цих двох базових потребах [18, с. 25].

Сьогодні під насильством розуміють реальну дію або загрозу фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства або примусу, навмисно заподіяну однією особою по відношенню до іншої з метою контролю, залякування або вселення почуття страху. У процесі насильства одна людина намагається нав'язати себе, свої цілі та норми іншій людині та підкорити її. Це узурпація свободи людини і не є незрозумілою випадковою поведінкою. Кожен член сім'ї переживає таку поведінку по-своєму, і це впливає на його цінності. Особливо це стосується дітей, оскільки вони перебувають у періоді формування особистості [19, с. 128].

Це питання набуває все більшої актуальності в нашому суспільстві, але його подолання самотужки людиною, яка зазнала чи зазнає насильства не є розумним рішенням. За кордоном вже давно створені спеціальні центри для реабілітації жертв насильства. З ними працюють фахівці, які надають необхідну матеріальну підтримку. Однак ці центри відвідують здебільшого жінки і рідко діти. У США, наприклад, кожна молода людина знає, що має право подати до суду або звернутися до соціальних служб, якщо вважає, що її права і честь порушені. На жаль, в нашій країні ми намагаємося в першу чергу повернути дітей в сім'ю, часто не розуміючи належним чином, чому вони хочуть піти з дому. Статистика свідчить, що 48% дітей тікають з дому через різні види домашнього насильства над ними.

Конвенція ООН про права дитини визначає жорстоке поводження з дітьми як усі форми фізичного та психологічного насильства, сексуальне насильство, сексуальну експлуатацію, відсутність піклування, купівлю, продаж та інші форми експлуатації, що можуть завдати реальної шкоди

здоров'ю, виживанню, розвитку та гідності дітей, які перебувають під відповідальністю, довірою і владою дорослих [20].

В українському суспільстві існує стереотип, що насильство, жорстоке поводження з дітьми та бездоглядність - це проблема лише кризових ситуацій, економічно неблагополучних сімей та бідних. Однак опитування показують протилежне, що найбільш заможні громадяни найменш толерантно ставляться до цієї проблеми.

Насильство можуть вчиняти і люди, які не є безпосередньо членами сім'ї, але так чи інакше пов'язані з нею. Це слід враховувати в соціальній та просвітницькій роботі з сім'ями.

Насильство над дітьми може вчинятися дорослими, батьками або опікунами, свідомо чи несвідомо, одноразово чи довготривало. Воно може призвести до психічної та емоційної травми і смерті дитини [21, с. 83].

Дитинство - це період юридичного позбавлення відповідальності дорослих і залежності від соціальної опіки та фінансової підтримки. Діти не є повністю дієздатними, але мають усі права людини. Діти мають право на захист від різних видів і форм жорстокого поводження та насильства.

З точки зору порушення прав дитини, жорстоке поводження трактується наступним чином:

- нехтування потребами дитини та порушення її прав;
- відсутність піклування про дитину (або ненадання задовільного піклування);
- ізоляція, бойкот дитини (у дитячих колективах);
- брак батьківської любові, ласки та чуйності;
- безвідповідальність по відношенню до дитини;
- бездіяльність батьків по відношенню до дитини у складних життєвих обставинах;
- грубість, глузування, неповага до честі та особистості дитини;
- неврахування вікових особливостей: діти просто не можуть робити те, що від них вимагають батьки;

- спілкування з дітьми в авторитарному стилі;
- обман дітей [21, с. 15].

Насильство над дітьми ґрунтується на нерозумінні цінності дітей, а в деяких сім'ях - на відсутності демократичної системи цінностей, що регулює сімейне життя та моделі сімейного виховання.

Домашнє насильство належить до форм поведінки, які здійснюються з наміром заподіяти біль члену сім'ї. І характерною особливістю сімейного насильства є те, що насильство рідко буває одноразовим. Як правило, насильство в сім'ї має регулярний характер і відбувається протягом тривалого часу.

Незважаючи на різноманіття видів домашнього насильства, виділяється низка факторів, характерних для всіх типів жорстокого поводження з дітьми дошкільного віку. Основними факторами, характерними для насильства в сім'ї дослідники вважають нерівність сил кривдника та жертви, посилену її економічною залежністю. Крім того, значний вплив має наявність зовнішніх стресів, наприклад, важке економічне становище, незадовільні житлові умови.

Таким фактором виступають також особистісні характеристики особи, яка чинить насильство по відношенню до малолітньої дитини, наприклад, індивідуальна психопатія або неадекватні шляхи вирішення конфліктних ситуацій. Наступний фактор – пережите у дитинстві сімейне насильство дорослих, що сприяє переходу стилів агресивної поведінки від покоління до покоління.

Більшість теоретичних пояснень сімейного насильства учені зараховують до одного з трьох рівнів факторів: макрорівень суспільства, у межах якого спостерігається сімейне насильство; мікрорівень сімейного середовища; рівень індивідуальних характеристик жертв та кривдників [22].

Теорія макрорівня причини сімейного насильства полягає у соціальній структурі та ціннісних системах суспільства. Дослідники вважають, що на поширеність жорстокого поводження з членами сім'ї впливає те, наскільки насильство є прийнятним у культурі даного народу, суспільства. Наприклад,

якщо існує в суспільстві думка, що карати дитину іноді необхідно, щоб її дисциплінувати, то фізичне покарання постає не як насильство над дитиною, а як законний спосіб сімейного виховання дітей.

Ще одна обставина знижує поріг виникнення сімейного насильства – це точка зору, згідно з якою те, як батьки поведуться зі своїми дітьми – це їхня особиста справа і не можна втручатися в домашні конфлікти. Змінними вважаються економічні умови. Зовнішні економічні стреси – бідність, безробіття також можуть сприяти виникненню сімейного насильства.

Теорії мікрорівня розглядають особливості сімейної динаміки, що підвищують ймовірність домашньої агресії. Серед факторів ризику виділяється внутрішньосімейна напруга. Внутрішньосімейна напруга є наслідком подружнього конфлікту. Дослідники стверджують, що члени сім'ї можуть освоїти моделі агресивної поведінки через механізми підкріплення та наслідування.

Якщо насильник засвоює, що акти насильства призводять до наслідків, на які він розраховує, а жертва – що насильство можна припинити лише підкоренням, відбувається становлення стереотипів взаємодії. Вони підкріплюють демонстрацію агресивної поведінки та перехід стилів агресивних реакцій від покоління до покоління. Крім того, теорії мікрорівня вважають, що насильство – це реакція на незадоволеність, що випливає з взаємовідносин, що не відповідають очікуванням.

Теорії індивідуального рівня припускають можливі причини сімейного насильства, пов'язані з особистістю кривдника. Ця теорія пояснює перехід стилів агресивної поведінки від покоління до покоління. У сім'ях, де жорстоке поводження з дітьми та насильство в сім'ї взагалі існує, діти включають агресію до власного репертуару поведінкових моделей.

Теорії індивідуального рівня дають пояснення жорсткому поводженню з дітьми наявністю психопатологій у насильника. Люди, які страждають особистісними розладами або психічними захворюваннями, частіше схильні до ризику прояву жорстокості по відношенню до власних дітей. Люди, які

страждають особистісними розладами менш здатні контролювати ворожі почуття та агресивні імпульси.

Так само люди, здатні до агресії, мають низьку самооцінку, невпевненість, почуття вразливості, що пояснює насильство над слабшим, вразливішим. І важливе значення у жорстокому поводженні з дітьми посідають невиправдані очікування. Так, незнання вікових особливостей та можливостей дітей раннього віку можуть призвести до того, що батьки сприйматимуть поведінку дитини як неадекватну. Що провокуватиме їх на жорстоке поводження.

Коли діти стають жертвами домашнього насильства, вони часто залишають свої сім'ї та йдуть на вулицю, де стають жертвами торгівлі людьми. В Україні склалася досить небезпечна ситуація, пов'язана з поширенням торгівлі людьми, особливо дітьми.

Торгівля дітьми - це складна проблема, яка, безсумнівно, чинить негативний вплив на неповнолітніх. Діти, які потрапили в тенета торгівлі людьми, стикаються з погрозами фізичного, психологічного та сексуального насильства, побиттям, зґвалтуваннями, залицяннями, втягненням до злочинної діяльності, схилянням до проституції, залученням до роботи в небезпечних умовах, вилученням органів для трансплантації та використанням для жебрацтва. Жорстоке поводження з дітьми може також проявлятися в торгівлі дітьми з боку батьків та інших членів сім'ї [23, с. 81].

Дослідження, проведені здебільшого в розвинених країнах, показують, що певні характеристики дітей підвищують ризик насильства: вік, стать, гендер і особливості сім'ї, в якій росте дитина. Також беруться до уваги характеристики батьків (особистісні, поведінкові, гендерні та минулий досвід).

Причини жорстокого поводження з дітьми включають:

- безробіття або низька економічна стабільність;
- зловживання алкоголем одним або обома батьками;
- самотність або розпад шлюбу;

- занадто маленьке житло, що збільшує напруженість;
- батьківський гнів або розчарування в житті;
- фізичне або емоційне виснаження;
- незрілість батьків;
- батьківський егоїзм або прагнення до розваг;
- відсутність прихильності до дітей;
- надмірні вимоги;
- народження другої дитини;
- наявність великої кількості дітей;
- небажані діти (як привід або примус до вступу в шлюб);
- передчасне народження дитини в шлюбі, що спричиняє сварку або розставання;
- позашлюбні діти, які є об'єктом гніву щодо матері (батька);
- діти, які мають фізичні або розумові вади [24, с.17].

Жорстоке поводження з дітьми в навчально-виховних закладах розглядається як порушення прав дітей, включно з правом на освіту. Тому бажаною є просвіта вчителів, батьків і дітей у цій галузі, а також вивчення основ правових норм, що захищають дітей від насильства.

1.2 Форми та наслідки насильства над дітьми дошкільного віку у сім'ї

Основними формами жорстокого поводження з дітьми в сім'ї є психологічне (емоційне), фізичне, сексуальне, економічне насильство та нехтування потребами дитини. Кожна з цих форм має свої особливості та наслідки, які ми розглянемо більш детально.

Психологічне (емоційне) насильство. Як самостійну форму жорстокого поводження з дітьми психологічне насильство почали розглядати наприкінці 70-х - на початку 80-х років 20 століття. Сьогодні майже всі фахівці, які

займаються цим питанням, вважають, що психологічне насильство трапляється набагато частіше, ніж заведено вважати, і що його наслідки є більш руйнівними для особистості дитини-жертви, ніж фізичне або сексуальне насильство [7; 18; 24;]. Єдиного визначення психологічного насильства не існує. Закон України «Про запобігання насильству в сім'ї» визначає психологічне насильство як насильство, пов'язане із впливом одного члена сім'ї на психіку іншого за допомогою словесних образ, погроз, переслідування та залякування, що навмисно спричиняє емоційну невпевненість та нездатність захистити себе і може завдати шкоди психічному здоров'ю. Визначається як нанесення або надання [25].

Психологічне насильство над дітьми - це постійні або періодичні словесні образи дітей, погрози з боку батьків або опікунів, приниження людської гідності дитини, звинувачення в тому, за що дитина не несе відповідальності, вираз огиди або ворожості до дитини, обман дитини та ситуації, коли вимоги до дитини не відповідають її віку [12].

Наслідки психологічного насильства над дітьми в сім'ї. Багато дослідників встановили зв'язок між психологічним насильством і затримкою інтелектуального розвитку та поганим фізичним функціонуванням дітей. Існує також «психологічна карликовість», коли діти, які виростили в атмосфері психологічного насильства, значно відстають від своїх однолітків у зрості та страждають на розумову відсталість. Діти, які зазнають словесних образ з боку батьків, характеризуються високим рівнем фізичної агресії, делінквентності та міжособистісних проблем. Постійна критика і словесні образи на адресу дитини призводять до розвитку «комплексу неповноцінності». Ретроспективні дослідження засвідчили, що жорстоке поводження до дітей з боку матерів пов'язане з їх низькою самооцінкою, нездатністю долати різні стресові ситуації та тенденцією до самоізоляції в зрілому віці. У дітей, які живуть в умовах психологічного насильства, можуть розвиватися психосоматичні та неврологічні розлади.

У трактуванні поняття «фізичне насильство» також існують певні розбіжності. Сафонова Т.Ю. розглядає фізичне насильство як навмисне заподіяння фізичної шкоди або травми дитині батьком або особою, що його замінює, що призводить до серйозних (медичних) порушень фізичного або психологічного розвитку чи здоров'я дитини або до її смерті [25].

В інших джерелах це поняття як: фізичне насильство - включно з фізичними травмами дітей, не тільки коли присутні ознаки таких травм (синці, подряпини, зламані кістки тощо), а й такі види фізичного насильства, коли ознаки не виявляються одразу і проявляються пізніше [10; 12; 25; 36].

Закон України «Про попередження насильству в сім'ї» говорить, що фізичне насильство - це навмисне заподіяння побоїв або фізичної шкоди одним членом сім'ї іншому, що може призвести або призвело до смерті жертви, порушення фізичного або психічного здоров'я або заподіяння шкоди честі чи гідності [26].

Також стверджується, що фізичне насильство - це дії, вчинені у формі побиття, тортур, поштовхів, ударів, ляпасів, припікання гарячими предметами, рідинами, запаленими цигарками, укусів тощо. Однак синці у дітей трапляються часто і можуть вважатися «нормальними» через їхню гіперактивність. Як же відрізнити синець, отриманий під час гри або падіння, від синця, отриманого навмисно? По-перше, потрібно звернути увагу на місце розташування. Про фізичне насильство зазвичай свідчать синці на сідницях, попереку, внутрішній поверхні стегон або на геніталіях. При такій формі насильства синці на тілі дитини нагадують відбитки пальців, рук, ременів або інших предметів, що спричинили синці. За фізичного насильства, коли побиття відбуваються досить регулярно, синці численні й можуть перебувати на різних стадіях розвитку - від червоних і припухлих до жовтуватокоричневих або зелених плям.

Навмисні опіки виникають під час занурення певних частин тіла дитини в гарячу воду, під час вмочування рук у певну форму, наприклад, «рукавиці». Тютюнові опіки найчастіше виникають на ступнях, зап'ястях і грудях.

У маленьких дітей переломи великих кісток, таких як стегно і гомілка, є підозрою на фізичне насильство. Іншим типовим переломом при фізичному насильстві є перелом ребер. Переломи ребер виникають унаслідок сильного тиску або тряски, коли руки кривдника хапають дитину за груди [10; 12; 22; 27].

Найсерйознішою формою жорстокого поводження з маленькими дітьми є «синдром струшеної дитини», коли дорослий хапає дитину за плечі і сильно трясє її взад і вперед. Сила, що впливає на кровоносні судини мозку, може спричинити внутрішню кровотечу або забій головного мозку. Такі важкі травми можуть стати причиною серйозної інвалідності або навіть смерті. Зовнішні ознаки синдрому струшеної дитини включають крововилив у сітківку ока, нудоту, блювоту, запаморочення і втрату свідомості.

Фізичне насильство часто супроводжується поганим вихованням і нехтуванням потребами дитини в харчуванні. Діти, які страждають від фізичного насильства, часто мають недостатню вагу і відстають у рості, їхній організм зневоднений (шкіра як у «маленького дідуся») [25].

Основними психологічними наслідками фізичного насильства є симптоми, пов'язані зі стресом, такі як напруга, головні болі та психосоматичні симптоми. Діти постійно перебувають у стані бойової готовності, оскільки не знають, коли станеться наступний напад, для них характерне підвищене збудження і готовність до атаки. Щоб запобігти цьому, дитина намагається не думати і не говорити про травмуючу ситуацію та намагається стерти всі думки і спогади про заподіяну їй шкоду. Маленькі діти часто відповідають «не знаю» на всі запитання, пов'язані з цими подіями. У дітей старшого віку наслідки часто набувають форми агресивної поведінки, депресії та тривоги. Прояви жорстокості сприймаються оточуючими як неконтрольовані агресивні імпульси і відкидаються як дорослими, так і дітьми, що призводить до соціальної ізоляції дитини [10; 12; 27].

Сексуальне насильство (розбещення, спокушання).

Сексуальне насильство над дітьми, на жаль, стає дедалі поширенішим явищем у сучасному суспільстві. Різні автори зробили свій внесок у визначення цього поняття. Наприклад, Сафонова Т.Ю. визначає його як втягнення дитини в сексуальну активність із дорослим (або особою, щонайменше на три роки старшою), за її згодою або без неї, для одержання сексуального задоволення або вигоди [27].

В іншому джерелі сексуальне насильство або спокушання - це використання дитини дорослим або іншою дитиною для отримання сексуального задоволення або іншої вигоди. Це включає в себе статевий акт (коїтус), оральний секс, анальний секс, взаємну мастурбацію, інші фізичні контакти з геніталіями, а також проституцію, порнографію, оголення геніталій або сідниць перед дитиною, підглядання за дитиною, коли вона про це не знає, тощо [28].

У посібнику для інспекторів поліції йдеться про те, що сексуальне насильство охоплює всі види сексу між дорослими і дітьми та примушування дітей до сексу один з одним. Сексуальне насильство та експлуатація є одними з найсерйозніших порушень прав дітей. За тяжкістю завданих ушкоджень сексуальне насильство можна порівняти з тортурами і жорстоким поведінням. Навіть якщо дитина приймає хтиві дії дорослого без опору, це все одно є сексуальним насильством» [24].

Закон України «Про попередження насильству в сім'ї» говорить, що сексуальне насильство в сім'ї - це протиправне порушення одним членом сім'ї статевої недоторканності іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру щодо неповнолітнього члена сім'ї [26].

Згода дитини на сексуальний контакт не може вважатися ненасильницькою, тому що дитина:

- А) залежить від дорослих і тому не має свободи волі;
- Б) може не усвідомлювати важливість дій дорослого;
- В) не здатна повністю усвідомити і передбачити всі негативні наслідки цих дій.

Сексуальне насильство щодо дітей розрізняють на контактні та безконтактні форми.

Контактне сексуальне насильство щодо дітей включає:

- сексуальний контакт із дитиною, який відбувається через піхву, анус або ротову порожнину;
- контакт рук, рота, статевих органів або інший фізичний контакт із геніталіями дитини; пестощі ерогенної зони дитини;
- введення будь-якого предмета в піхву або анус дитини;
- мастурбація дорослим або з примусу дитини.

Безконтактне сексуальне насильство включає в себе:

- демонстрація дитині еротичних і порнографічних матеріалів;
- вчинення сексуальних дій у присутності дитини;
- ексгібіціонізм (демонстрація оголених геніталій, грудей або сідниць);
- вуайеризм (спостереження за дітьми під час інтимних процедур);
- примус дитини до роздягання.

Наслідки сексуального насильства над дітьми.

Сексуальне насильство впливає на фізичне і психологічне здоров'я та розвиток дітей і порушує процес соціалізації. Його наслідки можуть проявлятися впродовж усього життя і можуть бути розділені на негайні та довгострокові, або фізичні та психологічні.

Фізичні наслідки включають:

- Захворювання, що передаються статевим шляхом (наприклад, сифіліс, гонорея, ВІЛ/СНІД, трихомоніаз, хламідіоз).
- Інфекції сечовивідних шляхів.
- Вагітність;
- Нетримання калу.
- Нетримання сечі.
- Психоневрологічні розлади.
- Психосоматичні розлади (хронічні болі в животі за відсутності уражень черевної порожнини або таза).

Існує принаймні три фази психологічних наслідків сексуального насильства над дітьми:

1. початкові реакції (включно з посттравматичним стресовим розладом і порушенням нормального психічного розвитку);
2. адаптація до проявів насильства, коли поведінка дитини спрямована на зменшення болю в процесі віктимізації;
3. особисті наслідки, особистісні особливості жертви [28].

Психологічні наслідки сексуального насильства за своєю природою можна розділити на емоційні розлади, посттравматичні стресові розлади, поведінкові проблеми, проблеми особистості та когнітивні розлади.

Емоційні розлади і страждання включають в себе:

- Тривогу і страх.
- Депресію (часто зустрічається у підлітків).
- Гнів - несподівані та неконтрольовані напади гніву.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) - це психологічний стан, що розвивається у відповідь на серйозну і пригнічуючу травматичну подію впродовж певного періоду часу. Симптоми ПТСР:

- Часті кошмари.
- Почуття ізоляції, відстороненості від людей.
- Нервозність; порушення сну; труднощі з концентрацією уваги.

Симптоми ПТСР частіше зустрічаються у дівчат у формі когнітивних порушень:

- Низька самооцінка.
- Самозвинувачення.
- Сприйняття себе як безпорадного і нікчемного.

Ці симптоми притаманні як маленьким дітям, так і підліткам. Ставши дорослими, вони сприймають усі негативні події як покарання за те, що з народження були поганою дитиною.

Поведінкові проблеми.

Більшість дітей, які пережили сексуальне насильство, мають інтерналізовану сексуальну поведінку, у випадку дівчаток - сексуальне занепокоєння, а у випадку хлопчиків - еротизм. Існує три стадії сексуальної поведінки у дітей, які стали жертвами сексуального насильства:

- 1) Сексуальна тривога.
- 2) Мастурбація, демонстрація інтимних частин тіла.
- 3) Дитина бере участь у сексуальній активності дорослих, що може супроводжуватися вживанням алкоголю, агресією, втечами з дому та спробами самогубства.

Розпад міжособистісних стосунків.

Діти, які зазнали сексуального насильства, не схильні довіряти іншим, сприймають себе як «інакших» і зазнають труднощів у встановленні міжособистісних стосунків. Крім того, властиві їм риси характеру непривабливі для оточуючих, що ставить їх у стан остракізму [9; 28; 34].

Згідно з Конвенцією ООН про права дитини, яку підписали 189 країн, усі діти мають право на захист від усіх форм сексуальної експлуатації та зловживань. Усі держави мають захищати дітей від сексуальної експлуатації та надавати постраждалим дітям допомогу у фізичній і психологічній реабілітації та реінтеграції.

Нехтування основними потребами дітей - як форма домашнього насильства над дітьми - це гостре або хронічне нехтування основними потребами дітей, нездатність захистити їх від різноманітних небезпечних ситуацій, таких як холод і голод, а також необґрунтоване виконання батьківських обов'язків, що призводить до значного погіршення їх здоров'я та розвитку [28].

Під нехтуванням інтересами та потребами дитини розуміється незабезпечення батьком або опікуном через об'єктивні причини (бідність, психічне захворювання, відсутність досвіду) або без них належним чином основних потреб дитини, таких як їжа, одяг, дах над головою, освіта та

медична допомога. Таке ставлення є результатом безвідповідальності дорослих.

Більшість авторів не виділяють нехтування потребами дітей як окремий вид домашнього насильства.

Характеристика зовнішнього вигляду дітей, які страждають від зневаги:

- Втоmlений, сонний вигляд.
- Нехтування правилами гігієни; головні воші.
- Зріст і вага, що не відповідають віку.
- Відсутність соціальної взаємодії.
- Відсутність соціальної взаємодії.
- Затримка мовного та моторного розвитку.
- Часті респіраторні захворювання.
- Повторні травми, нещасні випадки та згубні звички.

Психологічні та поведінкові особливості дітей, які страждають від нехтування їхніми потребами:

- Постійний голод і спрага.
- Крадіжка їжі.
- Спроби привернути увагу дорослих будь-якими способами.
- Потреба в ласці та увазі.
- Депресія; апатія.
- Пасивно-агресивний стан
- Агресія, імпульсивність.
- Делінквентна поведінка.
- Порушення в навчанні; погана успішність.
- Низька самооцінка.
- Мастурбаторна поведінка [7; 11; 12; 28].

Економічне насильство - умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого житла, їжі, одягу або іншого майна чи коштів, на які жертва має законно встановлене право, що може призвести до смерті жертви та спричинити

порушення фізичного та психічного здоров'я [10]. Зауважимо, що більшість дослідників розглядають ці дії як нехтування основними потребами дітей.

Фізичні, поведінкові та емоційні наслідки насильства залежать від рівня розвитку дитини на момент насильства, його тяжкості, стосунків між насильником і дитиною, тривалості насильства та інших чинників в оточенні дитини.

1.3 Нормативно-правове забезпечення захисту дітей від насильства

Захист дітей та забезпечення їхнього повноцінного розвитку - це питання державної ваги, яке необхідно розглядати й розв'язувати в різних контекстах: історичному, соціологічному, культурному, демографічному, педагогічному і, звісно ж, правовому. Йдеться про розробку чітко визначених правил, норм, стандартів і вимог до організації життя дітей через законодавство та інші нормативні акти.

Першим міжнародним документом, присвяченим проблемі прав дітей, стала Женевська декларація 1924 року, метою якої було створення умов для забезпечення прав дітей на нормальний фізичний і розумовий розвиток, допомогу, належний догляд і захист. Важливим документом є Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року (діє з 1976 року). У ній вперше було викладено основи захисту прав дітей [29, с. 206]. Надалі Декларацію було розвинуто в пакет прав людини, який гарантував рівні права для всіх дітей і забезпечував розв'язання їх основних соціальних проблем.

20 листопада 1959 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію прав дитини - документ, що визначає становище дитини в сучасному суспільстві. Декларація складається з десяти принципів і проголошує, що дітям, незалежно від кольору шкіри, мови, статі або віри,

мають бути надані законом умови і можливості для соціального захисту, фізичного, розумового, морального і духовного розвитку [29, с. 58].

Конвенція про права дитини, ухвалена ООН 20 листопада 1989 року, стала документом, який декларує, що людство зобов'язане надати дітям усе найкраще і забезпечити дитинство, яке гарантує майбутній розвиток дорослих громадян [29, с. 69]. Україна ратифікувала Конвенцію 1991 року і внесла відповідні зміни до свого внутрішнього законодавства; загалом Конвенцію ратифікували 189 країн [29, с. 69]. Серед країн, які не ратифікували Конвенцію, - США та Сомалі.

Держави-учасниці, серед іншого, ухвалили національні закони та вживають усіх відповідних заходів на двосторонньому та багатосторонньому рівнях. Вони також повинні захищати дітей від усіх форм експлуатації, що завдають шкоди будь-якому аспекту їхнього благополуччя .

Ключовим положенням, що пронизує практично всі міжнародні правові акти, є абсолютна заборона на жорстоке поводження з людьми, особливо з дітьми. Цей принцип не повинен порушуватися за жодних обставин, без винятку. Однак, на жаль, він порушується по-різному, у різних країнах і досить часто.

Міжнародний принцип заборони всіх форм жорстокого поводження з людьми став одним із основоположних принципів національного законодавства України. Ратифікувавши основні міжнародні документи з прав дитини, Україна взяла на себе зобов'язання вживати всіх заходів (законодавчі, адміністративні та освітні) для захисту дітей від усіх форм насильства, зневаги та позбавлення прав, відповідно до статті 19 (1) Конвенції про права дитини. Уперше в Конституції України чітко зазначено, що держава буде переслідувати за законом усі форми насильства над дітьми та їхню експлуатацію, а також забезпечуватиме гарантії утримання та піклування держави про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (стаття 52). Правову основу становлять Конституція України, відповідний Кодекс України, закони України, розпорядження Президента України, постанови

Кабінету Міністрів України, а також галузеві правові акти та державні програми [34; 35].

Відповідно до положень Конституції України та Конвенції ООН про права дитини, 26 квітня 2001 року в Україні було ухвалено Закон «Про захист дітей». Цей закон визначає захист дітей як стратегічний пріоритет держави з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист і всебічний розвиток, а також встановлює основні засади державної політики в цій сфері.

Держава через органи опіки та піклування, ювенальні служби, центри соціального обслуговування сім'ї, дітей та підлітків надає дітям та їхнім вихователям необхідну допомогу в запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дітьми в установленому законом порядку, поширює інформацію про ці випадки, їх розгляд здійснюється відповідними органами, уповноваженими законом на припинення насильства. Забороняється розголошувати або публікувати інформацію про дитину, яка може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини [34]. Згідно із Сімейним кодексом, сім'я визнається основним осередком суспільства і найкращою умовою для виховання та розвитку дітей. Кодекс по-новому визначає права сім'ї, а захист через створення умов для їх реалізації є метою соціальної роботи [36].

Сімейні права в новому Сімейному кодексі відображають міжнародні стандарти прав людини в суспільстві, враховують особливості сім'ї та її соціального інституту - шлюбу (де вперше юридично визнано позашлюбні сім'ї) та спрямовані на забезпечення виховання і розвитку дітей у сім'ї, захист батьківства і материнства, розвиток подружніх стосунків. Це можливо або шляхом виконання сім'ями своїх зобов'язань на основі угоди (договору) про правила сімейного життя, або шляхом захисту сімейних прав у судовому порядку.

Захист від найбільш небезпечних порушень прав неповнолітніх передбачений Кримінальним кодексом України. Кримінальний кодекс містить

як загальні положення, що захищають усіх громадян від жорстокого поводження, так і положення, безпосередньо спрямовані на захист життя, здоров'я та недоторканності неповнолітніх.

- Закон України про запобігання насильству в сім'ї (15.11.2001, останні зміни внесено 1.1.2009).

- Сімейний кодекс України (1.10.2002, останні зміни внесено 7.5.2009).

- Закон України «Про внесення змін до Закону про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за насильство в сім'ї або невиконання наказу про захист» (15.05.2003).

- Наказ Міністерства охорони здоров'я України (23.01.2004) № 38 «Про затвердження заходів щодо реалізації Закону України «Про запобігання насильству в сім'ї» та Типових правил про центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї».

- Указ Президента України (05.05.2008) № 411/2008 «Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дитини».

- Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства про протидію побутовому насильству» (25.09.2008) [29].

На національному рівні в Україні ухвалено низку законодавчих і нормативно-правових актів, що регулюють діяльність правоохоронних органів щодо захисту населення від насильства в сім'ї, запобігання та припинення насильства в сім'ї.

Конституція України є правовою основою, положення якої визначають і гарантують охорону та захист сімейних та особистих прав, свобод та інтересів. Серед них такі статті Конституції України: право на захист власного життя і здоров'я, життя і здоров'я інших осіб від протиправного посягання (ст. 27); право нікого не піддавати втручанню в його особисте та сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 32); право на звернення до суду та на захист особистих прав та свобод та інтересів (ст. 32); право на захист своїх прав та свобод (ст. 32); право звертатися до державних органів (ст. 40);

право володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном (ст. 41); право на житло (ст. 47); права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55); право знати свої права та обов'язки (ст. 57).

Кодекс про шлюб та сім'ю України визначає сферу сімейних і родинних відносин. Він передбачає належні правові гарантії охорони та захисту сімейних прав та інтересів, регулює порядок вирішення спорів між подружжям, батьками і дітьми та іншими членами сім'ї, визначає правові наслідки невиконання цих обов'язків [35; 36].

Особа, яка досягла 14-річного віку, має право самостійно подати заяву про позбавлення батьківських прав.

15 листопада 2001 року в Україні було ухвалено Закон «Про запобігання насильству в сім'ї».

В Україні існує національне законодавство, що регулює конкретні питання боротьби з домашнім насильством. По-перше, це Конституція України, яка не тільки визначає основні права і свободи громадян, а й гарантує їхній захист [29].

Міжнародне право щодо захисту прав людини трактує домашнє насильство як порушення її прав і накладає на всі держави зобов'язання знайти ефективні засоби боротьби з насильством. Тому питання боротьби з домашнім насильством є предметом численних міжнародних законів, ратифікованих багатьма державами.

Часто злочини, пов'язані з домашнім насильством, розглядаються правоохоронними органами як «хуліганство». У таких випадках воно порушує «громадський порядок» і свідчить лише про «неповагу до суспільства», що є підставою для застосування статті 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення (№ 8073-Х від 07.06.2003). Слід зазначити, що саме пункт 2 цього документа описує ступінь відповідальності (у вигляді штрафу або виправних робіт) за вчинення насильства особою або непокору охоронному припису [29].

Діти мають право особисто звертатися до органів опіки та піклування, ювенальних служб, центрів соціального обслуговування сім'ї, дітей та підлітків, інших компетентних органів для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів.

Закон «Про запобігання насильству в сім'ї» визначає перелік органів та установ, відповідальних за реалізацію заходів щодо запобігання насильству в сім'ї. Такими органами визнаються:

- Органи виконавчої влади, наділені спеціальними повноваженнями щодо запобігання насильству в сім'ї.
- Місцеві інспекційні служби поліції.
- Кримінальна міліція у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ.
- Органи опіки та піклування.
- Кризові центри.
- Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.
- Адміністративні органи.
- Органи місцевого самоврядування [26].

Ці відомства мають різні обов'язки і тому повинні співпрацювати одне з одним. Таким чином, індивідуальні випадки можуть бути практично повністю вивчені, і допомога жертвам домашнього насильства буде простішою та ефективнішою.

Існують спеціальні заходи щодо запобігання насильству в сім'ї, передбачені законодавством України «Про запобігання насильству в сім'ї», які включають:

1. офіційне попередження про неприпустимість насильства в сім'ї (виноситься за відсутності в діянні ознак кримінального правопорушення і повідомляється під розписку);
2. профілактичний облік і видворення (члени сім'ї, які отримали офіційне попередження про неприпустимість насильства в сім'ї, ставляться на профілактичний облік місцевою службою інспекції поліції або кримінальною

поліцією у справах неповнолітніх; якщо вони не вчиняють насильства в сім'ї протягом одного року, їх знімають з обліку);

3. захисні попереджувальні міри (не обов'язково пов'язані з ознаками злочинності);

4. збір коштів на утримання жертви у спеціальній установі (ухвалюється судом);

5. члени сім'ї, які вчиняють насильство над своїми близькими, також несуть кримінальну, адміністративну та цивільну відповідальність відповідно до закону [26].

Згідно зі статтею 4 Закону України, підставами для вживання заходів щодо запобігання насильству в сім'ї є:

1. заява про допомогу від жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, який перебуває під реальною загрозою насильства в сім'ї;

2. бажання, висловлене жертвою домашнього насильства або членом сім'ї, який перебуває під реальною загрозою домашнього насильства, вжити заходів для запобігання домашньому насильству (якщо не було особистої заяви або звернення особи);

3. отримання повідомлення про домашнє насильство або реальну загрозу домашнього насильства щодо неповнолітнього або недієздатного члена сім'ї [26].

Орган, який отримав повідомлення чи заяву про насильство в сім'ї або його реальну загрозу, розглядає повідомлення чи заяву та в межах своєї компетенції вживає заходів щодо запобігання насильству в сім'ї відповідно до закону [26]. Згідно зі ст. 12 Закону України «Про запобігання насильству в сім'ї», член сім'ї, якого було офіційно попереджено про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, підлягає профілактичному обліку службою дільничних інспекторів міліції або кримінальною міліцією неповнолітніх; член сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, підлягає профілактичному обліку органом, що поставив його на облік, протягом одного року з моменту останнього факту насильства в сім'ї.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА ЩОДО ВИЯВЛЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ СІМЕЙНОМУ НАСИЛЬСТВУ НАД ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Соціально-педагогічні підходи до виявлення випадків сімейного насильства над дітьми дошкільного віку

Головною ідеєю нашої роботи була організація діяльності соціального педагога таким чином, щоб ефективно вирішувати проблеми сімейного насильства над дітьми. Проведення соціально-педагогічного експерименту щодо подолання наслідків сімейного насильства в умовах дошкільного освітнього закладу ми поділили на два основні етапи: виявлення дітей, які переживають насильство у власній сім'ї, та організація роботи з ними, і безпосередня реабілітаційна робота з дітьми та їхніми батьками.

Реалізація проєкту передбачала у тому числі створення умов для успішної соціалізації сім'ї, особистісного зростання її членів та успішну співпрацю педагогів, соціальних інститутів і всіх членів сім'ї.

Адаптований варіант моделі, яка була використана, складався з двох етапів: діагностичного та технологічного.

Діагностичний етап включав у себе постановку проблеми, виявлення соціально-педагогічних умов ефективного проведення експерименту, визначення педагогом своїх уявлень про проблему сім'ї та дитини; широке вивчення сім'ї, кожного члена сім'ї; диференціація сімей на типи відповідно до деформованості сімейних структур.

Діагностичний етап дослідження є вкрай важливим, оскільки покликаний своєчасно і точно виявити не тільки факти насильства в сім'ї, а й передумови до насильства, що існують у конкретній сім'ї. На цьому етапі були використані тести, анкети, складені для виявлення сімейної ситуації, відбувалося виокремлення та визначення фактів і причин насильства.

Правильно використані тести та анкетування дорослих дають змогу виявити стиль виховання в сім'ях, визначити сім'ї, потенційно схильні до насильства. Соціальний педагог, використовуючи апробований пакет психолого-педагогічної діагностики, вивчав індивідуальні особливості дитини та виявляв проблеми, конфліктні ситуації, відхилення в поведінці дітей. Психолого-педагогічна діагностика дала змогу визначити причини відхилень у поведінці та витоки виникнення конфліктних ситуацій.

Однією з перших умов успішності проведення дослідно-експериментальної роботи є обґрунтування актуальності цієї проблеми.

Основним правовим документом у сфері соціальної педагогіки, яким ми користувалися, є Конвенція ООН про права дитини, в якій закріплено права дітей на розвиток, виживання, захист, активну участь у житті суспільства. Основною умовою проведення експерименту був етичний і професійний кодекс, якого ми неухильно дотримувалися.

Враховувалося, що діяльність соціального педагога - це зона довіри між людьми, шлях до їхньої взаємодопомоги, будь-яка інформація про сім'ю є конфіденційною і може бути використана тільки для блага дитини, сім'ї.

Обов'язковими якостями соціального педагога мають бути емпатійність, людинолюбство, доброзичливість. Вивчення та аналіз наукової літератури допомогли нам визначити професійні вміння, якими повинен володіти соціальний педагог для успішної діяльності з профілактики та подолання наслідків різного виду насильства над дітьми.

Ми визначили окремі професійні навички, якими повинні володіти, на нашу думку, соціальні працівники:

1. Діагностичні, необхідні для аналізу процесів, що відбуваються в соціумі, у сім'ї та впливають негативно на розвиток дитини та сім'ї. Ці вміння необхідні соціальному педагогу для повнішого пізнання проблеми дитини, характеру насильства, що існує в сім'ї, причин, динаміки прогресування та розвитку насильства в сім'ї. Діагностичні вміння соціального педагога

допоможуть побачити перспективу розвитку проблеми, потенціал дитини та сім'ї, на який можна спиратися під час розв'язання проблеми.

2. Уміння педагогічного прогнозування допоможуть описати перспективи індивідуального розвитку дитини; спираючись на дані діагностики, спрогнозувати перспективи індивідуального розвитку дитини та сім'ї. Педагогічне проектування - уміння обирати оптимальну технологію для конкретної ситуації з урахуванням індивідуальних особливостей конкретної сім'ї та конкретної дитини; створення програми діяльності для реабілітації дитини з урахуванням особливостей умов, у яких перебуває ця сім'я, ця дитина; здатність педагога ставити найближче й подальші завдання в соціально-педагогічній діяльності.

3. Комунікативні вміння - це володіння культурою міжособистісного спілкування, необхідне для встановлення контакту з дитиною, з дорослими. Дитина, яка зазнає сімейного насильства, потребує допомоги, спрямованої на зміну соціально небезпечної ситуації, у якій вона перебуває, у розв'язанні психологічних і соціальних проблем.

Основною метою нашої роботи було поетапне вивчення і вирішення цих проблем. Саме комплексний підхід було покладено в основу розроблення діяльності соціального педагога з цієї проблеми.

Під час експерименту для виявлення насильства в сім'ї ми проводили:

- 1) діагностику сімейної ситуації та
- 2) діагностику соціальної адаптації дитини (Додаток 1).

Основними оцінюваними параметрами розвитку соціальних навичок і здібностей були: вміння встановлювати контакти з іншими; уміння реалізовувати самостверджувальні способи поведінки; позитивний образ «Я»; здатність позитивно сприймати чужу людину.

Дитина, яка позитивно себе оцінює, впевнена в собі, прагне до досягнення позитивного результату, самостійно може ухвалити рішення, діє успішно у важкій ситуації. Діти, які переживають насильство в сім'ї, відчувають серйозні труднощі в оцінці свого «Я». Цим дітям важко самостійно

розв'язувати конфліктні ситуації та проблеми, вони стримують свої почуття та емоції. Їм важко встановлювати контакти з іншими, домовитися, викласти свою думку і вислухати чужу; здатність до сприйняття іншої людини обмежена. Вони невпевнені у собі, не вміють гармонійно взаємодіяти із собою, із зовнішнім світом. Педагоги, говорячи про проблему невпевненості у собі, на перше місце ставлять невміння гармонійно взаємодіяти із собою. Соціальна невпевненість найчастіше проявляється як забитість, тихість, сором'язливість в одних випадках і як агресивність, непослух, неуспішність в інших.

Ми вважаємо, що будь-які відхилення від оптимальної взаємодії із самим собою та соціумом викликають соціально невпевнену поведінку та загрожують не лише психічному, а й фізичному здоров'ю, впливають на поведінку дитини. На нашу думку і за спостереженнями відхилення від нормальної взаємодії із собою і соціумом виникають через вияв різного виду насильства у сім'ї. А тому, ми вважаємо проблеми насильства в сім'ї та проблеми відхилень поведінки дитини необхідно вирішувати не тільки шляхом педагогічного впливу на дитину, а й розширенням соціально-педагогічної роботи з сім'єю. З цією метою підібрано пакет діагностичних методик, викладених у додатках, що дозволяють провести діагностику сімей, діагностику розвитку дітей.

У ході експерименту ми враховували стилі сімейного виховання. Жорстоке ставлення, насильство складаються у сім'ї, де є авторитарний стиль виховання, де жорстко нав'язуються правила, але даються ясні пояснення цим правилам. Дитина в цій сім'ї відчуває брак теплоти та турботи, вона боязка, тривожна, у неї надмірно нестійкий настрій, чим вона провокує своїх батьків на насильство.

На діагностичному етапі, перш ніж приступити до роботи з сім'єю, нам було необхідно мати уявлення про погляди на цю проблему членів проблемної сім'ї. Враховуючи, що проблема насильства в сім'ї завжди була і залишається закритою темою, ми розуміли, що дії педагога можуть спричинити повне неприйняття з боку сім'ї.

Однак, при зборі інформації про сім'ю, педагогу необхідно бути максимально обережним через особливу делікатність проблеми насильства в сім'ї. Неприпустимим є грубе втручання в особисті стосунки сім'ї. Не можна вести розмову-допит. Будь-яке відкрите засудження поглядів і вчинків членів сім'ї може призвести до неможливості отримати правдиві відомості та відхилення спроб допомогти.

Допомогти дитині, яка пережила насильство в сім'ї, можна лише маючи повне уявлення про цю сім'ю. Вивчення сім'ї та кожного її члена допомагає педагогу вивчити її уклад, духовні цінності, психологічний клімат. Отримані дані допомагають впливати на сім'ю, дитину.

Дуже важливим етапом нашої роботи була диференціація сімей дошкільнят на типи. Диференціація сімей допомагає глибше зрозуміти причини та мотиви поведінки дитини у дошкільному закладі, а також виявити причини, що ведуть до порушення сімейних стосунків.

Існує велика кількість класифікацій неблагополучних сімей. У своїй роботі ми виходили з того, що поділили сім'ї на благополучні та неблагополучні. Неблагополучні сім'ї ми, у свою чергу, розділили на такі категорії: конфліктні, педагогічно неспроможні і аморальні.

Конфліктні сім'ї, за даними численних досліджень, становлять 60 % неблагополучних сімей. Конфлікти у цих сім'ях мають не випадковий характер: невирішені конфлікти нашаровуються, вирішуючись у вигляді скандалів, руйнуючи сім'ю зсередини.

Педагогічно неспроможна сім'я – це сім'я, де низька педагогічна культура поєднується з небажанням щось змінити, виправити.

Аморальна сім'я – це сім'я, де подружжя входить у протиріччя з нормами моралі. Для аморальної сім'ї характерним є жорстоке поводження з дітьми, оскільки ще у батьківській сім'ї ці люди зазнали жорстокості.

Поруч із дослідженням внутрішньосімейних відносин ми вели діагностику психологічних відхилень дитини. Робота велася разом із психологом, з'ясовували як проявляється дезадаптація дитини.

Отже, діагностика дозволила диференціювати сім'ї з урахуванням їхнього виховного потенціалу, з'ясувати типи порушення сімейного виховання, виявляти морально-психологічну атмосферу сім'ї, становище дитини в сім'ї, і вже з урахуванням даних діагностики розробляти програму реабілітації та корекції особи та сім'ї в цілому.

Під час діагностики основним об'єктом обстеження соціальний педагог обирає дитину, а сім'ю розглядають як середовище, соціальні умови проживання та виховання дитини. Часткові відомості про сім'ю є в закладі дошкільної освіти.

Щодо низки позицій, таких як спосіб життя, матеріальні та побутові умови життя сім'ї, про них можна дізнатися самостійно, використовуючи допомогу місцевої влади і, навіть, сусідів.

Другою умовою успішності експерименту є відповідність матеріально-технічних можливостей закладу завданням виявлення та подолання наслідків сімейного насильства над дітьми.

У ході експерименту ми спиралися на загальнопедагогічні вимоги: 1) виходити з фізіологічних вікових особливостей дітей дошкільного віку; 2) сприяти зміцненню фізичного та емоційного здоров'я дітей; 3) надавати максимум можливостей для розвитку особистості дошкільника; 4) спиратися на універсальність, динамічність варіативного підходу до вирішення проблеми. Під час експерименту ми особливу увагу приділили організації діяльності соціального педагога із захисту прав дитини, яка була побудована на основі діагностики сімейного виховання та сімейних стосунків.

Під час діагностики сімейних стосунків і сімейного виховання нами було використано набір методик: аналіз сімейних взаємин, опитувальник батьківського ставлення В.В Століна (Додаток 1), проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (КМС) (Додаток 2).

На підставі проведених досліджень було відібрано сім'ї до групи корекції. Критерієм відбору сімей до групи корекції були: соціальна

дезадаптація дітей, дисгармонійні дитячо-батьківські стосунки, порушення в дітей певних особистісних якостей.

Після встановлення фактів насильства в сім'ї, визначення сімей, схильних до жорстокого поводження, складання груп корекції, починається другий етап діяльності – технологічний.

2.2 Удосконалення змісту діяльності соціального працівника щодо подолання наслідків та реабілітації постраждалих від сімейного насильства дітей

Технологічний етап передбачав виконання певної послідовності впливу соціального педагога на дошкільника і сім'ю, які потребують втручання соціальних інститутів.

Цей етап передбачає: реалізацію програм соціально-педагогічних впливів корекційно-виховної спрямованості, а також відстеження результатів корекційної діяльності з сім'єю і дитиною.

Соціально-педагогічну діяльність з подолання насильства над дітьми ми поділили на три блоки: блок підвищення педагогічної грамотності батьків; блок спільних видів діяльності батьків та дітей; блок індивідуальної роботи із дітьми.

Першому блоку – блоку підвищення педагогічної грамотності батьків ми приділили особливу увагу. На нашу думку, підвищення педагогічної культури, грамотності є основою вдосконалення сімейного виховання. Рівень педагогічної грамотності, накопичення педагогічних знань має підвищуватися з розвитком педагогічного мислення, практичних умінь і навиків батьків у сфері виховання.

Саме цим ми керувалися при виборі змісту та форм організації педагогічної освіти батьків. У ході попередньої діагностики та соціально-психологічного аналізу сімей, у яких спостерігалось насильство над дітьми, ми дійшли висновку, що для надання допомоги цим дітям та батькам, і загалом

сім'ї, необхідно виробити програму дії та вибрати форми підвищення рівня педагогічної грамотності батьків.

У зарубіжних програмах втручання у ситуацію сімейного насильства над дітьми увага зосереджена на подоланні щоденних труднощів та стресів у сім'ї. Вважається, що від якості такої роботи та пов'язаних із нею змін у поведінці батьків залежить вибір подальших форм впливу на батьків із залученням правозахисних та правоохоронних органів. Ми ж у своїй дослідно-експериментальній роботі наголосили на реалізації програми підвищення грамотності батьків. Ця програма передбачала підвищення педагогічної, юридичної грамотності батьків. Ми запропонували такі форми підвищення рівня педагогічної грамотності батьків:

- Батьківські збори;
- педагогічні лекторії;
- батьківські конференції;
- ділова гра;
- диспут;
- пошта довіри.

У ході виконання програми підвищення педагогічної грамотності батьків ми намагалися використати технічні засоби, залучали до розмов психолога, медичного працівника. Під час занять ми демонстрували відеозаписи на педагогічні моменти. Реалізація програми починалася дуже важко, батьки погано йшли на контакт. Ми розпочали роботу з батьківських зборів як найбільш звичної та знайомої для батьків форми спілкування. На зборах батьків ознайомили із загальними питаннями виховання дітей у сім'ї та ДОЗ. До виступу на батьківських зборах залучався психолог.

План проведення батьківських зборів готувався заздалегідь за участю спеціалістів дошкільного навчального закладу. Наводимо план одного з батьківських зборів, проведених згідно з перспективним річним планом соціального педагога.

Батьківські збори.

Мета:

- ознайомлення з формами, функціями спілкування;
- поглиблення знань батьків про психолого-педагогічні засади міжособистісного спілкування дітей старшого дошкільного віку з однолітками.

План

1. Лекція «Значення міжособистісного спілкування у розвитку особистості дошкільника».
2. Міні - твір «Я як батько (мати)», «Портрет моєї дитини», знайомство з розповідями дітей про батьків. Порівняння автопортрета батьків із портретом, створеним їхніми дітьми.
3. Знайомство з «Щоденником подій життя».

З метою підвищення інтересу батьків до педагогічної освіти ми просили допомогти в організації виставок робіт дітей, оформленні зали у дні свят. Так ми намагалися максимально наблизити батьків до подій у житті їхніх дітей.

Однією з ефективних форм підвищення педагогічної грамотності батьків було консультування, організоване соціальним педагогом за участю інших спеціалістів дошкільного навчального закладу.

Наводимо короткий план однієї з консультацій

Консультація для батьків

Мета:

- Вивчення різних стилів спілкування батьків з дітьми.
- Удосконалення прийомів роботи з дітьми щодо формування умінь міжособистісного спілкування.

План

1. Знайомство з особистісно-орієнтованою моделлю взаємодії дорослих із дітьми.
2. Знайомство з іграми, що сприяють становленню в дітей міжособистісного спілкування з однолітками.

3. Правила, які розкривають особливості поведінки батьків стосовно своїх дітей у процесі спілкування.

Спільна діяльність дітей та батьків була наступним-другим блоком дій корекційно-профілактичного компонента.

Враховуючи особливу важливість проблеми домашнього насильства над дітьми, звертаючи увагу на те, що в цих сім'ях руйнуються дитячо-батьківські відносини, ми особливу увагу приділили спільній діяльності дітей та батьків.

Однією з форм спільної діяльності дітей та батьків був благоустрій дитячого майданчика. На початку експерименту батьків із проблемних сімей було важко залучити до роботи. Але в результаті кропіткої роботи нам вдалося залучити батьків до суспільно-корисної праці.

Батьки допомагали полагодити пісочницю, а їхні діти маленькими відерцями носили та наповнювали пісочницю піском. Вихователі в присутності інших батьків і дітей висловлювали свою подяку, адміністрація ДОЗ теж дякувала кожному з батьків і дитини. Батьків запрошували допомогти полагодити стільчики, а помічниками обов'язково були їхні діти.

Протягом 6 місяців педагоги спільно з дітьми та батьками реалізовували проект "Щоденник подій життя дитини". Метою цього проекту була системна робота самої дитини та привернення уваги батьків до переживань дітей. Сторінки щоденника, які називалися «Мої побажання батькам», «Як мене називають батьки», «Як я хочу, щоб називали мене батьки», «Мої почуття», «Чому я радію» були відкриті спеціально для батьків, з метою акцентувати їхню увагу на різниці між очікуваннями батьків та дітей.

Сторінки «Коли щасливі мої батьки», «Мое генеалогічне дерево» відкрито спеціально, щоб батьки та діти могли спільно попрацювати над їх змістом.

Найпопулярнішою, знайомою та цікавою формою спільної діяльності педагога, дітей та батьків стали свята. При підготовці до них ми ставили за мету розкрити роль сімейних свят, традицій в особистісному розвитку дитини

(моральна, емоційна, вольова сфера, зближення поколінь), пояснити роль організації дозвілля у ній.

У ході підготовки до свята, у дорослих з'являлося бажання зробити свято барвистішим, вони виявляли ініціативу, залучали дітей до спільної діяльності. Ця спільна діяльність вселяла у дітей впевненість, піднімала авторитет батьків у їхніх очах.

Крім загальнонародних свят, таких як Новий рік, ми проводили спортивне свято – «Тато, мамо, я – спортивна сім'я». Дух колективізму, відчуття відповідальності за спільну справу зближало всіх членів сім'ї, допомагало встановити довірчі стосунки між педагогом, батьками та дітьми.

Організована спільна діяльність дітей та батьків сприяла поліпшенню емоційного благополуччя сім'ї, зміцненню соціального статусу дитини в сім'ї. Спільна діяльність у невимушеній обстановці дозволяє дитині, яка пережила насильство в сім'ї розслабитися, побачити батьків в іншій обстановці; підвищує авторитет батьків в очах дітей.

Блок індивідуальної роботи з дітьми та батьками включає наступні форми роботи: консультації, бесіди, індивідуальні заняття. Як правило, вони проводяться не один, а кілька разів, у міру потреби та згідно з планом.

Особисті зустрічі педагога та батьків необхідні та корисні. Розмовляючи віч-на-віч, батьки бувають відвертішими.

На таку розмову запрошуюються, за згодою батька, фахівці, які можуть порадити як поводитися, щоб не викликати агресію іншої, як поводити себе дитині, щоб не провокувати насильство. І дуже важливо, щоб зусилля, які докладает педагог для реабілітації дитини після розкриття насильства в сім'ї, підтримувалися стороною, що звернулася.

Блок індивідуальної роботи передбачає індивідуальні заняття з дітьми, які зазнали насильства. Ці заняття були присвячені розвитку соціальних навичок та умінь дітей, розвитку позитивного образу «Я» у дитини; вихованню почуття власної гідності, уміння бути уважним до оточуючих.

Основними завданнями діяльності соціального педагога на технологічному етапі ми визначили:

- подолання стресу, пережитого дитиною внаслідок жорстокого поводження;

- підвищення самооцінки дитини;

- відновлення довіри до дорослих;

- формування в дитини нових стереотипів поведінки, які сприяли б введенню дитини на нормативне розуміння взаємовідносин між людьми, зокрема і з батьками;

- використання педагогічного потенціалу оточуючого дитину середовища для збагачення її соціального розвитку;

- залучення батьків до співпраці в питаннях соціального розвитку дітей та їх педагогічна просвіта.

Для розв'язання поставлених на цьому етапі завдань було розроблено основні напрями діяльності соціального педагога, на підставі яких складали щорічні плани соціального педагога. В основу планів було покладено найважливішу вимогу - забезпечити можливість всебічного розвитку дошкільнят.

Таблиця 1. Організація соціально-педагогічної діяльності у закладі дошкільної освіти

Під час експерименту ми враховували, що проблеми захисту прав дитини неможливо вирішити на рівні закладів дошкільної освіти. Необхідно налагодити загальну систему роботи, до якої необхідно залучати дітей, батьків, педагогів, психологів, правозахисні та правоохоронні органи.

Психологом і соціальним педагогом організовувалися педагогічні лекторії за змістом Конвенції з прав дитини; педагогічні консультації для педагогів і батьків щодо захисту прав дитини; соціально-педагогічний супровід проблемних сімей. Було реалізовано проект «Діти мають права» - тематичні заняття з дітьми старшого дошкільного віку на основі статей Конвенції.

Таблиця 1

Соціально-педагогічна діяльність у закладі дошкільної освіти

↓	↓	↓	↓	↓
Взаємодія з соціальними інститутами міста	Робота з сім'єю	Робота з дитиною	Робота зі службами ДОЗ	Робота з педагогічним колективом
↓	↓	↓	↓	↓
Вирішення питань працевлаштування батьків. Юридична допомога	Вивчення сімейної ситуації	Діагностика соціального розвитку дитини	Організація консультацій медичних працівників	Організація консультацій для співробітників
↓	↓	↓	↓	↓
Матеріальна спонсорська допомога	Освіта для батьків. Батьківські збори	Корекція соціального розвитку дитини	Організація служби «Телефон довіри»	Організація семінарів-практикумів для співробітників
↓	↓	↓	↓	↓
Збільшення соціального впливу на дитину	Задоволення індивідуальних запитів батьків	Організація дозвілля дітей	Організація консультацій спеціалістів	Підготовка і участь у педрадах

Головною метою нашої роботи було отримання дітьми елементарних знань та уявлень про міжнародний документ, що захищає права дитини. Робота велася у формі гри з урахуванням вікових особливостей дітей із залученням батьків. Основним завданням нашої роботи з батьками було знайомство зі змістом статей «Конвенції про права дитини», викликати в батьків інтерес і бажання осмислити власні права; допомогти батькам у розвитку в них впевненості у своїх виховних можливостях. Поряд із роботою з дітьми велася робота з педагогічним колективом і батьками. Було проведено

семінар-практикум для батьків і дітей за участю юристів, на якому всі охочі могли отримати спеціалізовані відповіді на запитання, що цікавлять.

У закладі дошкільної освіти було організовано «Телефон довіри» для батьків з питань правової, педагогічної та психологічної просвіти. Психолого-педагогічна служба закладів дошкільної освіти встановила тісні зв'язки з міським центром психологічної допомоги. Важливим практичним питанням організації діяльності соціального педагога щодо виявлення та подолання наслідків різного виду насильства є матеріально-технічна база закладі дошкільної освіти.

Матеріально-технічні умови закладу дошкільної освіти, у якому проводився експеримент, забезпечили високий рівень емоційно-особистісного розвитку дітей: у закладі є музична зала, ізостудія, кімната фольклору. Усі групи забезпечені музичним середовищем, іграми, аудіотехнікою. Є можливість, і вихователі її використовують, супроводжувати режимні моменти музикою.

У закладі дошкільної освіти працюють три музичні керівники, які допомагають організовувати дозвілєві заходи, ведуть гуртки музично-ритмічного циклу. Важливу роль у соціальній адаптації дітей, які пережили насильство в сім'ї, відіграє можливість спілкуватися в невимушеній обстановці.

У закладі дошкільної освіти було організовано театральну діяльність, як один із засобів, що формують здатність до емоційних переживань. Театралізована діяльність дала можливість розв'язання проблеми соціальної адаптації дитини, яка пережила насильство в сім'ї, оскільки дає можливість психопрофілактики, емоційного розвантаження. Діти з різними емоційними порушеннями мали можливість набути емоційного досвіду: розрізняти настрій, переживання, співпереживати, співчувати. Діти мали змогу виплеснути емоції, отримати задоволення. Ця діяльність сприяла формуванню в дітей впевненості в собі, відповідальності за спільну справу. До театральної

діяльності залучалися і батьки, які брали участь у постановці вистави спільно зі своїми дітьми, що дуже зближує, створює позитивний настрій у родині.

У закладі дошкільної освіти є фізкультурна зала, яка оснащена сучасним обладнанням та інвентарем. До обладнання спортивної зали залучалися батьки. На ділянці було обладнано спортивний майданчик для фізичної та активної ігрової діяльності. На цьому спортивному майданчику за сприяння батьків було обладнано оздоровчу стежку.

У закладі дошкільної освіти адміністрація та педагоги активно залучають батьків до формування у дітей здорового способу життя. Батьки беруть участь у святах здоров'я. Вихователі організують консультації, бесіди з батьками, забезпечують узгодженість в оздоровленні та розвитку дітей.

В дитячому дошкільному закладі створені умови для ознайомлення дітей з природою. У групових кімнатах є зелені куточки з квітучими рослинами, акваріумами, птахами. Діти із задоволенням доглядають за мешканцями живого куточка, що має розслаблюючу дію на нервову систему. Матеріально-технічні умови перебування дітей у ДЗ сприяють успішній соціальній адаптації, благополучному розвитку емоційної сфери дітей, які пережили насильство в сім'ї. Для диференційованого підходу до проблеми насильства над дітьми в сім'ї та цілеспрямованої й ефективної діяльності соціального педагога ми з'ясували, що в дошкільному освітньому закладі необхідно збільшити кількість соціальних зв'язків.

Ми переконалися, що саме комплексна взаємодія різноманітних служб та організації із соціальним педагогом дошкільного закладу здатні допомогти проблемним сім'ям і дітям, які переживають насильство в цих сім'ях: Залучення до діяльності соціального педагога правозахисних і правоохоронних організацій дало змогу організувати правове та юридичне консультування проблемних сімей.

Служба соціальної допомоги сім'ям та місцева адміністрація, які допомагали у зборі інформації про сім'ї, на певному етапі діяльності

соціального педагога (на діагностичному) допомагали у забезпеченні батьків роботою. Ми враховували, що економічне неблагополуччя є одним із чинників сімейного насильства. Так само служба соціальної допомоги сім'ям і місцева адміністрація сприяли батькам у виконанні їхніх батьківських обов'язків педагогічним, психологічним, юридичним консультуванням.

Наступний контрольний етап роботи здійснювався з використанням усіх діагностичних матеріалів. Дані діагностичних матеріалів фіксувалися, порівнювалися з початковими даними діагностики. Аналіз результатів діагностики допоміг сформулювати подальшу роботу з дітьми, батьками, визначити рекомендації педагогам.

2.3 Аналіз ефективності заходів з виявлення, подолання та реабілітації дітей дошкільного віку, які зазнали насильства в сім'ї

Основною метою педагогічного експерименту було забезпечення ефективної діяльності соціального педагога щодо виявлення, профілактики та подолання наслідків сімейного насильства серед дошкільнят шляхом його вдосконалення.

Діяльність соціального педагога ґрунтувалася на теоретичних знаннях. Її основним змістом стали розробка та проведення заходів щодо забезпечення різнобічної взаємодії сім'ї та дошкільного закладу; взаємодії дошкільного навчального закладу із соціальними інститутами міста, забезпечення можливості всебічного розвитку дошкільника, зростання його самооцінки, дотримання Конституційного права дитини на життя, турботу з боку батьків, психічне та фізичне здоров'я.

В експерименті брали участь 108 дітей середнього (4-5 років) та старшого дошкільного віку (5-6 років) та 95 батьків дітей.

Експеримент проводився на базі дошкільного навчального закладу ясла - садок комбінованого типу № 31 м. Умані Черкаської області.

Експериментальна робота проводилася у два етапи.

Перший – діагностичний, у завдання якого входило визначення наступних параметрів: включеність батьків у спільну з дошкільною освітньою установою діяльність; виявлення застосування різного виду насильства над дітьми у ній; рівень розвитку соціальних навичок та здібностей дошкільнят; рівень прояву тривожності, агресивності дітей; рівень комунікабельності та конфліктності дітей дошкільного віку.

Другий – технологічний – визначав ступінь ефективності розробленої освітньої програми та адекватної їй педагогічної технології щодо подолання наслідків сімейного насильства над дітьми.

У результаті діагностичного етапу експерименту було встановлено: у 9.3% сімей спостерігається застосування насильства щодо дітей; 69% сімей не беруть участь у спільній з дошкільною освітньою установою діяльності.

Сім'ї, у яких спостерігалось насильство щодо дітей, утворили нашу експериментальну корекційну групу. Основними причинами застосування насильства щодо дітей були: педагогічна безграмотність батьків, незнання вікових психологічних особливостей дітей дошкільного віку.

Було встановлено, що 69% дітей, які переживають насильство у ній, мають низькі соціальні здібності, 59% - низькі соціальні навички. Дослідження рівня комунікабельності та конфліктності показав, що 63% дітей мають низьку комунікабельність, 69% – високий рівень конфліктності. Дослідження психологом рівня тривожності дітей показало, що 69% дітей, щодо яких застосовується насильство у ній, мають високий рівень тривожності, стільки ж – високий рівень агресії.

Показово, що цілеспрямований та систематичний психолого-педагогічний супровід батьків дав свої результати. Порівняльний аналіз результатів підвищення активності у спільній діяльності батьків та дошкільнят показав, що зростання активності становило 15%. Так, якщо у суспільному житті дошкільної установи на початку експерименту брали участь 31%, то наприкінці – 56% батьків. Показовим є збільшення числа позитивно

орієнтованих на виховання дітей батьків на 3,0%, зменшення педагогічно неспроможних сімей на 2,5%, конфліктних – на 2,5%.

Під час експерименту ми враховували, що взаємодія сім'ї та дошкільного закладу значно збагачує атмосферу сім'ї, але вона залишається головним інститутом соціалізації дітей. Ми вказували, що критерієм відбору дітей до груп корекції стало виявлення випадків сімейного насильства. Запідозрити домашнє насильство дозволило порушення в дітей певних особистісних якостей, їх соціальна дезадаптація, дисгармонійні дитячо-батьківські відносини. За час проведення експерименту відбулися значні зміни у взаєминах дітей, батьків та педагогів.

Взаємини дошкільного навчального закладу та сім'ї будувалися на взаємозв'язку із середовищем. Були систематизовані форми та методи роботи з сім'єю, а провідним принципом роботи соціального педагога стали індивідуальний підхід до батьків та дітей. Особливо хотілося б наголосити, що велике значення мала профілактика жорстокого поводження з дітьми. Для виявлення та профілактики насильства над дітьми, для більш диференційованого підходу до проблеми було збільшено кількість соціальних зв'язків дошкільного навчального закладу.

У спільній суспільно-корисній діяльності батьків та дітей теж відбулися зміни. Успішність експериментальної роботи у цій сфері підтверджує те, що внаслідок спільної з батьками діяльності діти мали авторитет в очах батьків, а батьки – в очах дітей, що зміцнює, покращує мікроклімат сім'ї. Дуже важливо, що батьки до кінця експерименту виявляли активність у виконанні своїх виховних обов'язків.

Батьки, які раніше воліли не включатися до громадського життя дитячого садка, стали активнішими. З'явилася можливість оновлення форм освітньої роботи серед батьків. Окрім традиційних батьківських зборів стали популярними диспути, конференції, які, фактично, і були задумані для залучення до суспільного життя ДЗ проблемних сімей.

На першому етапі роботи – діагностичному – за результатами нашого дослідження ми здійснили наступну диференціацію сімей: із 96 обстежуваних сімей благополучних – 76; неблагополучних – 6, їх конфліктних – 10, педагогічно неспроможних – 3, аморальних – 1.

На початку експерименту методом спостереження ми оцінили соціальні здібності та навички дошкільнят з неблагополучних сімей.

Якщо на початку експерименту в дітей віком були дуже низькі соціальні здібності, які виражалися в низькій самооцінці, то в кінці експерименту оцінка “Я” зросла. Ми вважаємо, що для того, щоб дитина позитивно себе оцінювала, була впевнена в собі, їй необхідно відчувати, що її люблять. З цією метою у нас було організовано спортивно-оздоровчі заходи спільно з батьками, де діти та батьки були одною командою. Ми спонукали батьків говорити та думати про своїх дітей позитивно, тепло. Ми організовували рухливі ігри – змагання, де кожному надавалася можливість самовиразитись; створювали дітям такі умови, де складалася ситуація їхнього успіху. Діти перестали боятися підходити до інших, впевненіше стали відповідати на запитання. Вони більше стали довіряти собі. Зростання самооцінки виявилось у цьому, що стали впевненіші у собі.

Далі ми досліджували здібності дітей до сприйняття іншої людини, які на початку експерименту були досить низькими. Здатність до сприйняття іншої людини передбачає увагу, інтерес до неї. Було підготовлено цикл занять, де діти обов’язково зіштовхувалися з тим, що треба співчувати, співпереживати якомусь герою. Крім того, на кожному занятті ми обов’язково виявляли причину відсутності будь-кого з дітей. Якщо це нездужання дитини чи хвороба батьків, ми обов’язково виготовляли колективну листівку із побажаннями дітей. Обов’язково обговорювали з дітьми почуття відсутнього: що може відчувати хворий сьогодні, що б ми йому сказали на втіху, якби він був поруч. Ці бесіди та колективна праця на радість одного з дітей дуже підвищує здатність дітей до сприйняття почуттів іншого. З розмов з дітьми ми могли дізнатися, що діти відчують у таких ситуаціях, і що вони хочуть

почути. Наші спостереження доводилися до батьків, що допомагало поліпшити дитячо-батьківські відносини. До кінця експерименту ми спостерігали зміни у даних параметрах. Це виявилось у поведінці дітей. Діти стали більше виявляти інтерес до інших; у різних ситуаціях більше виявляли співпереживання. Діти стали більше помічати переживання інших.

На початку експерименту показники вміння дошкільнят, які перенесли домашнє насильство, встановлювати контакти були досить низькі. До кінця експерименту показники змінилися на краще, що виявилось у поведінці дітей. Дошкільнята виявили вміння домовитися, об'єднуватись, встановлювати контакти. Діти могли висловлювати свою думку, дискутувати. Ці навички діти могли здобувати під час ігор, підібраних нами та спрямованих на об'єднання дітей. На початку експерименту діти важко навчалися правилам ігор, важко йшли на контакт не лише з педагогом, а й іншими дітьми. До кінця експерименту діти не тільки вільно грали, але вони могли і імпровізувати, вміли спільно вигадувати правила нової гри.

На підставі указаного вище ми сформулювали педагогічні умови ефективності соціально-педагогічної роботи дошкільного навчального закладу з виявлення та подолання наслідків насильства в сім'ї серед дошкільнят:

- необхідність вивчення оточуючого соціуму для виявлення виховного потенціалу сім'ї та вибору методів та форм впливу на неї;
- необхідність здійснення педагогічної освіти серед батьків, яка повинна мати системний характер;
- використання всього виховного потенціалу оточуючого соціуму у діяльності дошкільного навчального закладу;
- скоординованість у діяльності всіх служб дошкільного навчального закладу, спрямована на особистісне зростання дитини та підвищення виховного потенціалу сім'ї.

ВИСНОВКИ

Кризові явища в різних сферах життя суспільства загострюють проблеми соціалізації підростаючого покоління. Нині особливо актуальним є вивчення як процесу соціалізації дитини, так і чинників, що впливають на неї. Одним з потужних чинників соціалізації дитини є сім'я. Усе найкраще дитина може отримати в гармонійній родині. Але найбільші проблеми в житті дошкільника виявляються в сім'ї, якщо в ній відбувається насильство.

Сучасна соціальна робота з сім'єю поки що недостатньо забезпечена фундаментальними дослідженнями в галузі сімейного насильства, в яких було б розкрито методологію, теорію, шляхи та засоби розв'язання цієї проблеми. Розв'язання завдань виявлення та подолання наслідків різного виду насильства наштовхується на низку суперечностей: між можливостями дошкільного освітнього закладу у розв'язанні питань насильства та недостатньою розробленістю системи виявлення та подолання наслідків різного виду насильства над дітьми; між необхідністю раннього виявлення та подолання наслідків різного виду насильства та недостатньою розробленістю організаційних і змістовних аспектів розв'язання цього завдання в дошкільному освітньому закладі.

На пошук шляхів і способів розв'язання вказаних проблем було спрямоване наше дослідження, в результаті якого ми сформулювали такі висновки:

1. Вивчення підходів до трактування насильства як загально-соціального явища дозволило нам обрати визначення, яке адекватно відображає сутність проблематики, що розглядається в цьому дослідженні. Отже, насильство ми розглядаємо як примусову діяльність, що відрізняється специфічними формами прояву і наслідками, яка прямо чи опосередковано порушує життєдіяльність як окремих елементів соціальної системи, так і системи в цілому. Насильство над дітьми можна класифікувати на чотири

види: жорстоке фізичне поводження; сексуальне насильство; зневага; психологічне насильство.

Насильство будь-якого виду створює проблеми для особистісного розвитку, які можна позначити так: соціальні, медичні, психологічні, педагогічні.

Теоретичні пояснення сімейного насильства зараховуються до одного з трьох рівнів факторів: макрорівень суспільства, у межах якого спостерігається сімейне насильство; мікрорівень сімейного середовища; рівень індивідуальних характеристик жертв та кривдників. Вирішення проблеми насильницького ставлення до дітей вимагає зусиль представників різних професій, насамперед педагогів та психологів. Необхідним є своєчасне проведення заходів щодо запобігання жорсткому поводженню з дітьми, а за необхідності корекційне, реабілітаційне втручання з метою подолання наслідків жорсткого поводження з дітьми.

З'ясовано, що основними міжнародними документами, які визначають становище дитини в сучасному суспільстві, є Декларація прав дитини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН, Конвенція про права дитини, ухвалена ООН у 1989 році, ратифікована Україною та 189 країнами. Ратифікувавши основні міжнародні документи з прав дитини, Україна взяла на себе зобов'язання вживати всіх заходів (законодавчі, адміністративні та освітні) для захисту дітей від усіх форм насильства, зневаги та позбавлення прав. Ці принципи законодавчо закріплені Конституцією України, Сімейним та Кримінальним кодексом України, а також знайшли своє відображення у низці законів.

2. Встановлено, що діяльність соціального педагога з виявлення різного виду насильства в сім'ї над дітьми передбачає комплексний підхід, а саме: глибоке вивчення сім'ї, кожного члена родини; диференціація сімей на типи відповідно до деформованості сімейних структур. Окреслено професійні навички, якими повинні володіти соціальні працівники для ефективного виявлення випадків насильства над дітьми, зокрема: діагностичні, необхідні

для аналізу процесів, що відбуваються в соціумі, у сім'ї та впливають негативно на розвиток дитини та сім'ї; навички педагогічного прогнозування; комунікативні навички.

Запропоновано методи діагностики соціальної дезадаптація дітей, дисгармонійних дитячо-батьківських стосунків, порушень у дітей певних особистісних якостей.

3. Виявлено, що ефективність подолання наслідків та профілактика насильства над дітьми дошкільного віку залежить значною мірою від організації роботи з сім'єю у цілому, а не лише з дитиною. Організація роботи з сім'єю дозволяє вирішити проблему виникнення умов для насильства в сім'ї. Соціально-педагогічна робота з дитиною вирішує проблеми наслідків цього насильства. Наша робота була націлена на підвищення педагогічної грамотності батьків, залучення більшої кількості соціальних інститутів до вирішення цієї проблеми.

З'ясовано, що підвищенню ефективності соціально-педагогічної роботи з подолання наслідків сімейного насильства сприяє реалізація таких умов: педагогічна освіта батьків матиме системний, а не епізодичний характер; у діяльності дошкільного освітнього закладу будуть використані активні форми взаємодії дітей, батьків, соціального педагога та громадських інститутів; у дошкільному освітньому закладі робота всіх служб буде скоординована і спрямована на особистісний ріст дитини, батьків і сім'ї в цілому.

4. Дослідно-експериментальна робота показала, що подоланню наслідків сімейного насильства сприяє застосування спеціальної системи заходів, яка включає: комплекс активних форм діяльності, орієнтованих на організацію налагодженого зв'язку «соціальний педагог – дитина – батьки – навколишнє середовище».

Особливу увагу під час нашої експериментальної роботи було приділено поліпшенню мікроклімату сім'ї. З цією метою було організовано спільну діяльність батьків, педагогів, дітей.

Аналізуючи результати контрольного етапу експерименту, ми довели, що запропоновані нами шляхи подолання наслідків насильства над дітьми дошкільного віку в сім'ї показали свою ефективність. Спільна діяльність дітей, батьків, соціального педагога за участі педагогічного колективу збільшує взаємну довіру, збагачує атмосферу сім'ї, дає змогу зростати авторитету батьків у дітей та авторитету дітей у батьків. Індивідуальна робота допомогла дітям підвищити свою значимість, позитивно ставитися до власного «Я».

Нині в педагогічній науці склалися і продовжують накопичуватися позитивні передумови для вирішення проблеми насильства над дітьми. В наукових колах ведеться активна дослідно-експериментальна робота, спрямована на розв'язання проблеми профілактики та подолання насильства над дітьми в сім'ї. Попри це, залишаються актуальними і вимагають розв'язання питання методології, теорії, шляхів та засобів вирішення цієї проблеми, що становить перспективу подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдель-Хаді Н. Дитина та її права: система дотримання прав людини в сім'ї та стратегії запобігання дитячим психологічним травмам. *Психолог*. 2004. № 3-4. С. 5-10.
2. Агарова Н.Г. Проблема жорстокості у шкільному середовищі *Соціально-правовий захист молоді: 3б.наук. статей*. Ужгород, 2002. С. 6-12.
3. Алексеева Л.С. Про насилля над дітьми у сім'ї: Соціологічні дослідження. 2003. №4. С. 24-25.
4. Архипова С.П., Майборода Г.Я., Тютюнник О.В. *Методи та технології роботи соціального педагога: навч. посіб.* Київ: Слово, 2011. 496 с.
5. Балакірева О., Бабак О. *Права дітей в Україні : Соціальна політика і соціальна робота*. 2001. №1. С. 3-8.
6. Безукладникова Л.А. Дослідження насилля у сім'ї на основі системного підходу у сімейній психотерапії. URL: <http://ref.net.ua/work/det-27242.html>
7. Бондаровська А. *Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству*. Київ: СДМ Студіо, 1999. 64 с.
8. Волавка Я. Біля витоків насильства: агресивність батьків – причина агресивності їхніх нащадків? // *Безпека життєдіяльності*. 2003. №10. С. 24-25.
9. Виготський Л.С. Структура і динаміка віку /за заг ред. Заброцький М.М., Савченко О.М., Тичина І.М. *Психологія особистості: навч. посібник*. Житомир, 2005. С. 150-155.
10. *Громадська програма запобігання насильству в сім'ї: Проект «Гармонія»*, Львів, 2004. – 95 с.
11. Дубич К. *Сучасна система надання соціальних послуг України*. Київ, 2015. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=821>
12. *Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: збірник документів*. Ч. I. Київ: АТ Видавництво «Столиця», 1998. 292 с.

13. Жорстоке поводження з дітьми : *Соціально-психологічні і медичні аспекти жорстокості* / укладач Симпсон К. Київ: Сфера, 2002. №1 (2). С. 148-157.
14. Бова А.А. Модель факторів, що обумовлюють насильство в сім'ї: Український соціум. 2005. №1. С. 15–25.
15. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ по його подоланню. Інформаційно-практичний посібник. – Дніпропетровськ: УМВС України в Дніпропетровській області, 2006. 72 с.
16. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року *Урядовий кур'єр*. 2003. №86, 14 травня. С. 10–20.
17. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. / За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ- Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
18. Запобігання і протидія насильству в сім'ї: метод. матеріали / за ред. І. М. Трубавіної. Київ: ДЦССМ. 2004. 107 с.
19. Зверева І. Д., Лактіонова Г. М. Соціальна робота в Україні: підруч. для студ. вищ. навч. закл.. Київ : 2004. 204 с
20. Бергин Кейтлін Проблеми жінок в США URL: <http://www.owl.ru/win/womplus/2004> (8)
21. Ахтирська Н.М. Моніторинг судової практики у справах, пов'язаних з насильством щодо дітей та жінок / за ред. Христової Г.О. Київ: Тютюкін, 2011. 108 с.
22. Гончарова Н. І. Проблема насильства в сім'ї в сучасній Україні: соціально-філософський аспект. *Громадська програма співробітництва по запобіганню насильства в сім'ї* / за ред. Ф.К. Думка. Одеса: ОІВС 1999. С. 36–41.
23. Келлі Ліз. Насильство щодо жінок і дітей. Новий погляд на поліцейську діяльність, її інноваційність і професіоналізм: посібник Львів: Астролябія. 2011. 176 с.

24. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ по його подоланню. Інформаційно-практичний посібник. Дніпропетровськ: УМВС України в Дніпропетровській області, 2006. 72 с.
25. Алексеєнко Т. Ф., Бойко О. В. та ін. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання. Київ: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. 144 с.
26. Закон України "Про попередження насильства в сім'ї" від 15 листопада 2001 року №2789-III // <http://www.rada.gov.ua>
27. Сафонова Т.Я. Жесткое обращение с детьми // *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. 2. С.17-29.
28. Соціальна робота: В 3ч. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 166с.
29. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: Збірник документів. – Ч. II. Київ: АТ Видавництво «Столиця», 1998. 292 с.
30. Забезпечення діяльності мобільних бригад соціально-психологічної допомоги як спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб від домашнього насильства: Методичний посібник. Київ: 30 березня 2020. 190 с.
31. Комплексна Програма корекційної роботи з чоловіками, які вчиняють насильство або належать до групи ризику щодо його вчинення: інформаційно-методичні матеріали / за заг. ред. Бондаровської В. М., Журавель Т. В., Пилипас Ю. В. Київ : ТОВ Видавничий дім «Калита», 2014. 284 с.
32. Кодекс про шлюб та сім'ю України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2006-07>
33. Закон України «Про охорону дитинства» URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14>
34. Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

35. Конституція України 28 червня 2014. URL:
року)<https://www.president.gov.ua/documents/constitution>

36. Сімейний кодекс України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

37. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» : *Офіційний вісник України від 19.01.2018*. 2018 р., № 6, стор. 16, стаття 245, код акта 88767/2018

38. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01.02.2019 № 278 «Про затвердження Порядку проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих осіб від домашнього насильства або осіб, які ймовірно постраждали від домашнього насильства, та надання їм медичної допомоги» : *Офіційний вісник України від 12.04.2019*. 2019 р., № 28, стор. 260, стаття 1008, код акта 94005/2019

ДОДАТКИ**ДОДАТОК 1*****Анкета «Взаємини в сім'ї»***

1. Ви оцінюєте взаємини у вашій сім'ї як:
  - Дуже гарні;
  - Добрі;
  - Не дуже гарні;
  - Погані;
  - Не дуже погані.
2. Ви вважаєте свою сім'ю дружнім сімейним колективом ?
  - Так;
  - Не зовсім;
  - Ні.
3. Які сімейні традиції сприяють зміцненню вашої сім'ї ? Назвіть ці традиції.
4. Як часто ваша сім'я збирається разом ?
  - Щодня;
  - На вихідні;
  - Рідко.
5. Чим займається ваша сім'я, коли ви разом ?
  - Спільно вирішує життєві проблеми;
  - Сімейно-побутовими справами;
  - Працює на присадибній ділянці;
  - Разом відпочиває, дивиться телепередачі;
  - Обговорює питання навчання дітей;
  - Обмінюється враженнями про день, про свої успіхи й невдачі;
  - Кожен займається своєю справою;
  - Інше.
6. Чи бувають у вашій сім'ї суперечки, конфлікти ?

- Так;
  - Часто;
  - Інколи;
  - Рідко;
  - Не бувають.
7. Чим обумовлені суперечки, конфлікти ?
- Непорозумінням між членами сім'ї;
  - Порухенням етики взаємин (грубощі, зрада, неповага тощо);
  - Відмовами брати участь у сімейних справах;
  - Розбіжностями в питаннях виховання дітей;
  - Зловживанням алкоголем;
  - Іншими обставинами (вказати, яким).
8. Способи вирішення моральних конфліктів у вашій сім'ї ?
- Примирення;
  - Обговорення ситуації та прийняття спільного рішення;
  - Припинення конфліктів на деякий час;
  - Звертання по допомогу до інших людей (батьків, сусідів, друзів, вчителів);
  - Конфлікти фактично не вирішуються, є затяжними.
9. Чи бувають діти свідками або учасниками сімейних конфліктів між дорослими ?
- Так;
  - Ні;
  - Інколи.
10. Як діти реагують на сімейні конфлікти ?
- Переживають, плачуть;
  - Підтримують одного з батьків;
  - Намагаються примирити;
  - Йдуть із дому;

- Замикаються в собі;
- Ставляться байдуже;
- Стають злими, некерованими;
- Намагаються знайти підтримку в інших людей.

11. Що ви плануєте робити для зміцнення сімейно-побутових відносин і покращення мікроклімату у вашій сім'ї ?

Анкета щодо визначення проблеми поширення насильства стосовно дітей.

Уважно прочитайте і дайте, будь-ласка, відповіді на подані запитання. Дякуємо за співпрацю.

1. Чи вважаєте Ви насиллям (вкажіть усі можливі варіанти):

- 1) побиття іншої людини;
- 2) залякування іншої людини;
- 3) ігнорування почуттів іншої людини;
- 4) обмеження свободи інших;
- 5) вимагання грошей від іншої людини;
- 6) підкреслювання недоліків;
- 7) звинувачення в усіх проблемах.

2. Чи доводилося Вам переживати насилля?

- 1) так;
- 2) ні.

3. Якщо так, то від кого (вкажіть усі можливі варіанти):

- 1) вдома від батька;
- 2) вдома від матері;
- 3) у громадських місцях;
- 4) у школі від ровесників, старших учнів;

5) у школі від учителів;

6) інше (вкажіть власну

відповідь)_____.

4. Що Ви відчували, коли над Вами чинили насилля (вкажіть усі можливі варіанти)?

1) образу;

2) біль;

3) ненависть до кривдника;

4) бажання помститися;

5) розчарування;

6) почуття власної слабкості;

7) інше (вкажіть власну

відповідь)_____.

5. Чи чинили коли-небудь Ви самі щодо інших людей (вкажіть усі можливі варіанти):

1) побиття;

2) залякування;

3) вимагання грошей;

4) приниження;

5) знищення речей інших;

6) ігнорування інших.

6. Якщо так, то що Ви відчували після цього (вкажіть усі можливі варіанти)?

1) задоволення;

2) почуття провини;

3) більше не хотіли б цього робити;

4) вважаєте, що нічого страшного у цьому немає;

5) інше (вкажіть власну

відповідь)_____.

7. Чи були Ви свідком жорстокої поведінки у школі (вкажіть усі можливі варіанти)?

- 1) серед учнів;
- 2) між учителем та учнями;
- 3) між працівниками школи й учнями;

4) _____ інше _____ (вказіть _____ власну

відповідь) _____.

8. Якщо б Ви побачили, що принижують кого-небудь, то:

- 1) заступилися б;
- 2) викликали б допомогу;
- 3) пройшли б повз;

4) _____ інше _____ (вказіть _____ власну

відповідь) _____.

9. До кого б Ви звернулися за допомогою у випадку появи особистих проблем (вказіть усі можливі варіанти)?

- 1) до батьків;
- 2) до класного керівника;
- 3) до вчителя, якому довіряєте;
- 4) до практичного психолога;
- 5) до соціального педагога;
- 6) до подруги (товариша);

7) до когось іншого (_____ вказіть, до кого саме) _____.

Батьківське ставлення тест-опитувальник за методикою Століна В.В.

Тест - опитувальник батьківського ставлення представляє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей.

Батьківське ставлення приймається як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей по вихованню і розумінню характеру і особистості дитини, його вчинків.

Структура тесту була побудована на основі математичного значення значущих факторів. В результаті факторизації даних було отримано 4 фактори: «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

Зміст:

1. Я завжди співчуваю дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхилилась від норми.
5. Потрібно як надалі тримати свою дитину від реальних життєвих проблем, якщо вони його травмують.
6. Я відчуваю до дитини почуття прихильності.
7. Гарні батьки відокремлюють дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.
10. Буває так, що знущання над дитиною має велику користь.
11. Я відчуваю смуток по відношенню до дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне в житті.
13. Мені здається що діти знущаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто робить такі вчинки, які окрім смута нічого не варта.

15. Для своїх років моя дитина незріла.
16. Моя дитина веде себе погано, щоб допекти мені..
17. Моя дитина всмоктує в себе як погане як «губка».
18. Мою дитину важко навчити гарним манерам при всьому бажанні.
19. Дитину треба тримати в рамках, тоді з неї вийде порядна людина.
20. Я люблю коли, друзі моєї дитини приходять до нас у гості.
21. Я беру участь в вихованні своєї дитини.
22. До моєї дитини «клеїться» все погане.
23. Моя дитина не досягне успіху у житті.
24. Коли в компанії розмовляють про дітей, мені соромно, що дитина не така грамотна, як мені хотілось.
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками, вони здаються мені доросліше за поведінкою, і за судженнями.
27. Я з задоволенням проводжу вільний час зі своєю дитиною.
28. Я часто жалію про те, що моя дитина росте та дорослішає, і з задоволенням згадую її маленькою.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію, про те, щоб моя дитина досягла всього того, чого я не зміг досягти в житті.
31. Батьки повинні пристосуватися до дитини, а не лише вимагати цього від нього.
32. Я намагаюсь виконати всі побажання моєї дитини.
33. При прийнятті родинною рішень слід враховувати думку дитини.
34. Я дуже цікавлюсь життям дитини.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу признати, що дитина має рацію.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди враховую думку дитини.
38. Я з дитиною підтримую дужні стосунки.

39. Головна причина капризів моєї дитини — егоїзм, упертість и лінь.
40. Не можливо нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне та безтурботне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна на гарні вчинки.
43. Я розподіляю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести з себе кого завгодно.
45. Я розумію смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто роздратовує мене.
47. Виховання дитини – постійна трата нервів.
48. Суворая дисципліна у дитинстві розвиває твердий характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За вимогливе ставлення до дитини, діти дякують потім.
51. Іноді мені здається, що я не навиджу свою дитину.
52. В моїй дитині більше недоліків, ніж достоїнств.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не в змозі щось зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виростає непристосована до життя.
56. Моя дитина подобається мені така, яка є.
57. Я добре слідкую за станом здоров'я моєї дитини.
58. Часто я пишаюся своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про якість моєї дитини і не скриваю від неї це.
61. Бажано, щоб дитина дружила з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключі до опитувальника

Ключі до тесту.

Прийняття-відштовхування: 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53, 55, 56, 60.

Образ соціальної бажаності поведінки: 6, 9, 21, 25, 31, 34, 35, 36.

Симбіоз: 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.

Авторитарна гіперсоціалізація: 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.

«Маленький невдаха»: 9, 11, 13, 17, 22, 28, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів.

При підрахунку тестових балів за всіма ознаками враховується відповідь «вірно».

Високий тестовий бал по відповідним шкалам інтерпретується як:

- відштовхування
- соціальна бажаність
- симбіоз
- гіперсоціалізація
- інфантилізація

Аналіз

1. «Прийняття-відштовхування».

Шкала показує інтегральне емоційне ставлення до дитини. На одній шкалі батькам подобається дитина такою якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй. Батьки багато часу проводять з дитиною, поважають її інтереси і плани. На іншій шкалі: батьки виховують свою дитину погано, непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху. Батьки відчують до дитини смуток, злість, тощо. Вони не довіряють дитині та не поважають її.

2. «Кооперація».

Шкала показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки зацікавлені в планах дитини, намагаються допомогти, співчують їй. Батьки високо цінують інтелектуальні та творчі

здібності дитини, відчують гордість за неї. Вони задовольняють ініціативу и самостійність дитини. Батьки довіряють дитині, намагаються стати на його бік з будь яких питань.

3. «Симбіоз».

Шкала відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною. Батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, огородити її від труднощів, неприємностей в житті. Батьки постійно відчують неспокій за життя дитини, котра здається їм маленькою та беззахисною.

4. «Авторитарна гіперсоціалізація».

Шкала відображає налагоджену форму керування поведінки дитини. Батьки вимагають від дитини дисципліни та виконання всіх вимог. За вияв своєї думки дитину буде покарано. Батьки слідкують за досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, думками, тощо.

5. «Маленький невдаха».

Шкала відображає особливості виховання і розуміння дитини батьками. Батьки вважають дитину маленькою. Інтереси, думки, почуття здаються батькам дитячими. Дитину вважають непристосованою, не успішною та відкритою для поганих справ. Батьки не довіряють своїй дитині. У зв'язку з цим батьки намагаються відгородити дитину від труднощів життя, вимогливо контролюють її дії.

Оцінювання рівня тривожності й схильності до неврозу (О.Захаров)

Мета: Оцінити емоційний стан дитини залежно від поведінкових реакцій.

Інструкція: Якщо відзначена особливість поведінки виражена і зростає в останні роки, то відповідний пункт оцініть у 2 бали. Якщо зазначені прояви зустрічаються періодично, то відповідний пункт оцініть у 1 бал. За відсутності названих у пункті особливостей поведінки виставляється 0 балів.

Твердження

1. Легко засмучується, багато переживає, усе занадто близько бере до серця.
2. Коли щось не так, - плаче, не може заспокоїтися.
3. Вередує без причини; дратується через дрібниці; не може чекати, терпіти.
4. Дуже часто ображається; сердиться, не терпить ніяких зауважень.
5. Украй нестійка у настрої, може сміятися і плакати одночасно.
6. Сумує і засмучується без очевидної причини.
7. Як і в перші роки свого життя, ссе соску, палець; усе крутить у руках.
8. Довго не засинає без світла і присутності поруч близьких; неспокійно спить, часто прокидається вночі; не може вранці одразу отямитися.
9. Стає надто збудливою, коли потрібно стримуватися, або загальмованою і млявою при виконанні чогось.
10. З'являються виражені страхи, побоювання, боязкість у будь-яких нових, невідомих або відповідальних ситуаціях.
11. Наростає невпевненість у собі, нерішучість у діях і вчинках.
12. Швидко втомляється, відволікається; не може сконцентрувати увагу тривалий час.
13. Усе важче знайти з дитиною спільну мову, домовитися; постійно змінює рішення або занурюється в себе.
14. Скаржиться на головні болі ввечері або на болі в ділянці живота вранці; нерідко блідне, червоніє, уприває; чухається без очевидної причини; алергія; різні висипи на шкірі.

15. Знижується апетит, часто і довго хворіє, підвищується без причини температура; часто пропускає дитячий садочок чи школу.

Інтерпретування результатів

Отримані бали потрібно додати.

30-20 балів – невроз безсумнівний;

19-15 балів – невроз був або буде найближчим часом;

14-10 балів – є ознаки нервового розладу, але вони не обов'язково свідчать про наявність захворювання;

9-5 балів – є схильність до виникнення нервового розладу, потрібно бути уважнішим до стану нервової системи дитини;

4-0 балів – відхилення несуттєві або є вираженням вікових особливостей дитини, котрі з часом минуть.

«Що зайве?»

Ця методика призначена для дітей від 4 до 5 років. Вона покликана дослідити процеси образно-логічного мислення, розумові операції аналізу і спілкування у дитини. В методиці дітям пропонується серія картинок, на яких представлені різні предмети, в супроводі наступної інструкції: « На кожній із цих картинок один із чотирьох зображень на ній є зайвим. Уважно подивися на картинки і визнач, який предмет і чому є зайвим».

На вирішення задачі відводиться 3 хвилини.

Оцінка результатів

10 балів – дитина рішила задачу за час, менше ніж 1 хв., назвала зайві предмети на всіх картинках і вірно пояснила, чому вони є зайвими.

8-9 балів – дитина вірно вирішила задачу за час від 1 хв. До 1,5 хв.

6-7 балів – дитина справилась з задачею за час від 1,5 до 2,0 хв.

4-5 балів – дитина вирішила задачу за час від 2,0 до 2,5 хв.

2-3 бала – дитина вирішила задачу за час від 2,5 до 3 хв.

0-1 бала – дитина за 3 хв. не впоралась з завданням.

Висновок про рівень розвитку

10 балів – дуже високий

8-9 балів – високий

4-7 балів – середній

2-3 бала – низький

0-1 бала – дуже низький

«Який Я?»

Ця методика призначена для визначення самооцінки дошкільника. Експериментатор, користуючись представленим протоколом, питає у дитини, як він сам себе сприймає і оцінює за десятьма різними позитивними якостями особистості. Оцінки, що пропонуються дитині, проставляються експериментатором у відповідних колонках протоколу, а потім переводяться в бали.

Оцінка результатів

Відповіді типу «так» оцінюються в 1 бал, відповіді типу «ні» оцінюються в 0 балів. Відповіді типу «не знаю» і також відповіді типу «іноді» оцінюються в 0,5 бала. Самооцінка дитини визначається по загальній сумі балів, набраній по усім якостям особистості.

Висновок про рівень розвитку

10 б. – дуже високий

8-9 б. – високий

4-7 б. – середній

2-3 б. – низький

0-1 б. – дуже низький

Протокол

Якості особистості	Оцінка по вербальній шкалі			
	так	ні	іноді	не знаю
хороший				
добрий				
розумний				
охайний				
уважний				
ввічливий				

здібний				
працьовитий				
чесний				

Кінетичний малюнок сім'ї

Мета: виявити ставлення дитини до членів своєї сім'ї, сімейних відносин, що викликають тривогу чи конфлікти у того, хто малює, показують, як дитина сприймає взаємини з іншими членами сім'ї і своє місце в ній.

Ця методика (КМС) надає багату інформацію про суб'єктивну сімейну ситуацію досліджуваної дитини.

Хід виконання

Для виконання тесту дитині дається стандартний аркуш паперу для малювання, олівець і ластик. Інструкція випробуваному: «Намалюй свою сім'ю так, щоб кожен її член і ти були чимось зайняті» (інструкція дещо змінена, порівняно з авторською, тому що вимога малювати всіх членів родини і себе не дає можливості одержати різносторонню інформацію про взаємини дитини в сім'ї у тих випадках, коли вона малює не всіх членів родини).

Інструкція для психолога

Тест КМС складається з двох частин: малювання своєї родини і бесіди після малювання. На всі уточнюючі запитання дитини варто відповідати без будь-яких вказівок. Наприклад, «можеш малювати, як хочеш». Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відзначати її міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання.

Після того, як малюнок закінчений, з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою:

Хто намальований на малюнку? Що робить кожен член сім'ї?

Де працюють чи навчаються члени родини?

Як у родині розподіляють домашні обов'язки?

Які взаємини дитини з іншими членами сім'ї?

Обговорення результатів

У системі кількісної оцінки КМС враховуються формальні і змістові аспекти малюнка. Формальними особливостями малюнка вважається якість лінії дитини, яка малює, розташування об'єктів малюнка на папері, стирання малюнка чи його окремих частин, затушовування окремих частин малюнка. Змістовними характеристиками малюнка є зображувана структура і склад намальованої і реальної сім'ї дитини, особливості розташування фігур на малюнку, діяльність членів родини, представлених на малюнку, їхня взаємодія і розташування, послідовність зображення, малювання додаткових (не існуючих у реальності) членів родини, а також відношення речей і людей на малюнку. Показники спілкування такі самі, як і в тесті «Малюнок людини», однак наведемо додаткові показники щодо зображення сім'ї.

Показниками сприятливої сімейної ситуації є: зображення всіх членів родини, перевага на малюнку людей (у порівнянні з предметами), відсутність ізольованих членів родини, загальна діяльність членів родини чи їхня оберненість одне на одного.

Дитина не завжди малює всіх членів родини. Зазвичай вона не малює тих, з якими знаходиться в конфліктних стосунках. Іноді діти малюють людей, які не входять реально до складу родини (наприклад, при розлученні батьків).

Розташування членів родини на малюнку часто показує їхні взаємини. Важливим показником психологічної близькості є реальна відстань між окремими членами родини. Іноді між окремими членами родини знаходяться різні об'єкти, що є як би перешкодою між ними.

Загальна діяльність членів родини зазвичай свідчить про гарні сприятливі сімейні відносини. Часто загальна діяльність поєднує декількох членів родини. Це може свідчити про наявність внутрішніх угруповань у родині.

Зменшення або збільшення складу родини є ознакою порушення відносин. Малюючи свою родину, деякі діти зображують усі фігури дуже маленькими і розташовують їх на нижній частині аркуша. Це може свідчити про експресивність дитини, про її почуття неповноцінності в сімейній ситуації.

Відсутність будь-якого члена родини говорить про конфліктні відносини у дитини з ним та про негативні емоції по відношенню до нього. Часто на малюнку відсутні брати і сестри, що пов'язано з конкурентністю відносин з ними. Це може бути виражено неадекватною величиною окремих фігур, виділенням, більшим чи меншим промальовуванням фігур (наприклад, відсутністю у деяких фігур окремих частин тіла), стиранням.

Приміром, дитина намалювала молодшу сестру не тільки більшою, ніж вона сама, але навіть більшою, ніж батьки. Це може свідчити про ту виняткову увагу, яку батьки приділяють молодшій сестрі, про її особливе місце в ієрархії сімейних відносин.

До показників конфліктних відносин у родині відносяться бар'єри між фігурами, наприклад, розділення фігур «деревами в лісі», невідповідність словесного опису і малюнка. На деяких малюнках переважають не люди, а речі, найчастіше меблі.

Передбачається, що це також показує емоційну заклопотаність дитини з приводу своєї сімейної ситуації, яка тривожить її, і вона як би відкладає малювання членів родини, а малює речі, які не мають настільки сильної емоційної значимості.

Ворожість у сімейній ситуації показує агресивна позиція якої-небудь фігури, закреслені фігури чи зворотні профілі, деформована фігура, зображення різних фігур на різних боках аркуша чи на різних аркушах. На агресивність вказують також підняті догори чи розведенні в сторони руки з довгими пальцями у якої-небудь із фігур. Випадок, коли дитина не малює себе на малюнку родини (а також малює себе непропорційно маленькою чи в ізоляції від інших, чи нерухомою у порівнянні з іншими фігурами, чи такою, що стоїть спиною), особливо в сполученні з розташуванням фігур на нижній частині аркуша, загальним зменшенням розміру фігур, слабкою, переривчастою лінією — вказує на неприйняття дитини в родині, почуття неповноцінності в сімейній ситуації, відторгнення. Це слід припустити й у випадку, коли дитина замість родини малює тільки себе.

Вважається, що дитина найбільше деталізує, довше всього малює і прикрашає фігуру свого найбільш улюбленого члена родини. І, навпаки, якщо дитина негативно ставиться до кого-небудь, то малює цю людину неповно, без деталей, іноді навіть без основних частин тіла.

Коли відносини дитини конфліктні й тривожні, емоційно неоднозначно зафарбовані, вона часто використовує штрихування в зображенні того члена родини, з яким у неї не склалися ефективні зв'язки. В аналогічних випадках можна спостерігати стирання і перемальовування.

Як правило, першою дитина зображує найбільш значущу, емоційно близьку людину. Частіше — це фігура матері чи самої дитини, рідше — батька чи братів і сестер. Це підтверджується й особливостями самої намальованої фігури (декорування чи схематизм у протилежному випадку). Якщо дитина малює матір останньою, то найчастіше це пов'язано з негативним ставленням до неї.

Якщо дитина починає малюнок із зображення різних предметів, то це, імовірно всього, захист від неприємного їй завдання. При гарному контакті психолога з дитиною відсунення в часі малювання родини відображує неблагополуччя сімейної ситуації.

Повернення до вже намальованих фігур відбиває їхню значимість для дитини. Повернення до якої-небудь деталі може вказувати на пов'язане з нею домінуюче переживання. Стирання намальованого може бути обумовлене як позитивним, так і негативним ставленням дитини до того, що вона намалювала. Певним моментом є кінцевий результат перемальовування: якщо воно не привело до значного поліпшення зображення, то це, як правило, виражає конфліктне ставлення дитини до зображуваного члена родини.

На конфліктність відносин вказують також паузи перед малюванням.

Розташування фігур на лінії основи, проведення ліній під малюнком, перевага речей (у порівнянні з людьми) на малюнку можуть розглядатися і як симптоми тривожності.

Проективна методика «Дім, дерево, людина»

Мета: вивчення особливостей взаємовідношень з оточуючим світом (обмежень за віком немає).

Стимульний матеріал: олівець (для малювання використовується, як правило, олівець 2М, оскільки при використанні цього олівця найяскравіше видно зміни в силі натиску, крім того, деякі науковці пропонують використовувати декілька кольорових олівців для подальшого аналізу обраного кольору), гумка, аркуш паперу А4.

Стандартний листок для малювання складається навпіл. На першій сторінці в горизонтальному положенні зверху друкованими буквами написано «Дім», на другій і третій сторінках зверху кожного листка – відповідно «Дерево» і «Людина». На четвертій сторінці записуються ім'я та прізвище обстежуваного, дата проведення дослідження.

Інструкція: «Намалюй, будь-ласка, якомога краще дім, дерево і людину».

На всі уточнюючі питання людини слід відповідати, що вона може малювати так, як їй хочеться.

Інтерпретація

Загальні зауваження до процедури проведення методики: ця проективна методика була запропонована Дж. Буком у 1948 році і призначена як для дорослих, так і для дітей при індивідуальному діагностуванні (в окремих випадках можливе групове обстеження). Деякі психологи, зокрема Бернс Р., просять дітей зобразити дім, дерево та людину на одному малюнку, на одній дійовій сцені. Вважається, що взаємодія між цими елементами являє собою зорову метафору – дію з реального життя: таким чином, при інтерпретації малюнка мають значення відстань, порядок розташування і розміри фігур на аркуші паперу. Однак в даному варіанті тесту ми дотримуємось стандартного варіанту проведення проективної методики.

Вибір названих предметів для малювання обґрунтовуються тим, що вони знайомі кожному, найбільш зручні як об'єкти для малювання, і, нарешті,

стимулюють більш вільні вербальні висловлювання, ніж інші об'єкти. Крім того, самі стимульні слова – дім, дерево, людина – несуть певні емоційні навантаження, тому емоційні реакції людини (дитини) під час малювання або в бесіді після малювання частіше за все являють особистісно значущу реакцію на відносини (взаємини), бажання, почуття, або об'єкт, що прямо або символічно присутні в малюнку.

Вважається, що малюнок будинку, дерева і людини – це своєрідний автопортрет людини, яка малює, тому що в своєму малюнку вона представляє ті риси об'єктів, які в тій чи іншій мірі значущі для неї.

Саме виконання тесту складається з двох частин: процесу малювання й бесіди після нього. Крім того, багато інформації дає спостереження за тим, як дитина малює, при цьому записуються всі спонтанні висловлювання, відмічаються рухи, витирання намальованого тощо.

Після малювання проводиться бесіда, наприклад, запитується, що дитина намальовала, вік намальованої людини, що вона робить, який в неї настрій і т.п.

Як правило, опитування за малюнками переростає в бесіду про життєві уявлення обстежуваної дитини.

Загальні особливості якісного аналізу малюнків: якісний аналіз малюнків проводиться з врахуванням їх формальних та змістових аспектів. Інформативними формальними ознаками малюнка вважаються розміщення малюнка на аркуші паперу, пропорції окремих частин малюнка, його розмір, стиль розмальовування, сила натиску олівця, витирання малюнка або його окремих частин.

Змістовні аспекти включають в себе особливості, рух і настрої намальованого об'єкту.

Для аналізу малюнків використовуються три аспекти оцінки – деталі малюнків, їх пропорції та перспектива.

Вважається, що деталі малюнка являють собою усвідомлення та зацікавленість людини в повсякденній життєвій ситуації. Обстежуваний може

показати в своєму малюнку, які деталі мають для нього особистісну значущість, двома способами:

- позитивним (якщо під час роботи над малюнком дитина підкреслює деякі деталі малюнка, а також коли повертається до них);
- негативним (коли пропускає основні деталі об'єктів, які ним малюються).

Пропорції малюнка інколи відображають психологічну значущість, важливість і цінність речей, ситуації або відносин, які безпосередньо або символічно представлені у малюнку будинку, дерева і людини. Пропорція може розглядатися як відношення цілого малюнка до даного простору паперу або як відношення однієї частини малюнка до іншої.

Вважається, що перспектива показує більш складне ставлення людини до її психологічного оточення. При оцінці перспективи увага звертається на розташування малюнка на аркуші паперу по відношенню до глядача (погляд зверху або знизу), взаємне розміщення окремих частин малюнку, рух намальованого об'єкту. Так, людина, намальована в русі (біжить, танцює, грається), частіше показує активне, творче ставлення дитини до свого життя.

Особливості виконання завдання: якщо людина вперто малює, незважаючи на труднощі – це енергійність, наявність позитивної мотивації; вибачення через малюнок – недостатня впевненість в собі; відмова від малювання – приховування проблем, небажання відкритись; відмова або небажання малювати фігуру іншої статті виражає конфлікт сексуальних ролей. Витирання з наступним погіршенням малюнка – наявність сильної емоційної реакції на об'єкт, який малюється, або на те, що він символізує для суб'єкта. Витирання без спроби перемалювати – наявність внутрішнього конфлікту власне з цією деталлю або з тим, що вона символізує. Витирання або перемальовування – якщо перемальовування більш досконале – це добре. Часті витирання – нерішучість, незадоволеність собою.

Розміщення малюнка на листку

Розміщення малюнка над центром аркуша – чим вище малюнок над центром аркуша, тим імовірніше, що:

1. Суб'єкт відчуває складність своєї боротьби і відносну недосяжність мети;
2. Суб'єкт схильний шукати задоволення в своїх фантазіях (внутрішня напруженість людини);
3. Суб'єкт схильний триматися осторонь.

Розміщення малюнка точно в центрі листка – незахищеність і ригідність (прямолінійність), потреба контролю задля збереження психічної рівноваги.

Розміщення малюнка нижче центру листка – чим нижче малюнок по відношенню до центру аркуша, тим більше схоже на те, що:

1. Суб'єкт почуває себе незручно і це спричиняє в нього депресивний настрій;
2. Суб'єкт почуває себе обмеженим реальністю.

Розміщення малюнка на лівій частині аркуша – акцентування на минулому, імпульсивність.

Розміщення малюнка у лівому верхньому кутку листка – схильність уникати нових переживань, бажання заглибитись у минуле чи в фантазії.

Розміщення малюнка на правій частині аркуша – суб'єкт схильний шукати насолоду в інтелектуальних сферах, акцентування на майбутньому.

Малюнок виходить за лівий край аркуша – фіксація на минулому і страх перед майбутнім, невідомим.

Вихід за правий край аркуша – бажання «втекти» в майбутнє, щоб звільнитись від минулого; бажання зберегти жорсткий контроль.

Вихід за верхній край аркуша – фіксування на мисленні і фантазії, як джерелах насолоди, яких суб'єкт не переживає в реальному житті.

Контури дуже прямі – ригідність, негнучкість.

Контур ескізний (застосовується постійно) – в кращому випадку дріб'язковість, прагнення до точності, в гіршому – це вказівка на нездатність до чіткої позиції.

Інтерпретація ознак зображення будинку

Будинок старий – іноді суб'єкт таким чином може виразити своє ставлення до самого себе.

Будинок далеко – це почуття відчуженості.

Будинок близько – відкритість, доступність і почуття доброзичливості.

План будинку (проекція зверху) замість самого будинку – може свідчити про серйозний конфлікт.

Східці, які ведуть в глуху стіну (без дверей) – відображення конфліктної ситуації, неприступність суб'єкта, хоча він сам може дуже хотіти сердечного спілкування).

Стіни

Контур задньої стіни значно товщий у порівнянні з іншими деталями – суб'єкт бажає зберегти (не втратити) контакт з реальністю.

Стіна за відсутності її основи – слабкий контакт з реальністю (якщо малюнок розміщений внизу аркуша паперу).

Стіна з акцентованим контуром основи – суб'єкт намагається витіснити конфліктні тенденції, переживає труднощі, тривогу.

Стіна, якщо боковий контур дуже тонкий і неадекватний – це передчуття загрози, катастрофи.

Прозорі стіни – це неусвідомлені потяги, потреба людини впливати на ситуацію, наскільки це можливо.

Двері

Відсутність дверей говорить про те, що суб'єкт переживає труднощі при бажанні розкритись перед іншими (особливо в домашньому колі).

Двері задні або бокові – відступ, уникання, усамітнення.

Двері парадні – це ознака відкритості.

Двері відкриті, якщо будинок житловий – це сильна потреба до тепла ззовні, або прагнення демонструвати доступність (відкритість).

Двері дуже великі – надмірна залежність від інших або прагнення здивувати своєю соціальною комунікабельністю.

Двері дуже маленькі – небажання впускати в своє Я. Почуття невідповідності, неадекватності і нерішучості в соціальних ситуаціях.

Двері з великим замком – ворожість, надумливість, захисні тенденції.

Вікна

Вікна дуже відкриті – суб'єкт веде себе дуже розкуто і прямолінійно.

Багато вікон – це готовність до контактів.

Відсутність занавісок – відсутність прагнення приховувати свої почуття.

Вікна закриті – стурбованість взаємодією з середовищем.

Вікна без скла – це ворожість, відчуженість.

Вікна відсутні на нижньому, але є на верхньому поверсі – «прірва» між реальним життям і життям у фантазіях.

Дах

Дах намальований жирним контуром, не властивим всьому малюнку – фіксація на фантазіях як джерелі задоволень, яка супроводжується тривогою.

Дах, тонкий контур краю – переживання, послаблення контролю фантазії.

Дах, товстий контур краю – надмірна стурбованість контролем над фантазією (її приборкання).

Дах, який погано поєднується з нижнім поверхом – погана особистісна фантазія. Карниз даху, його акцентування яскравим контуром – посилено захисна установка.

Димар

Відсутність димаря – суб'єкт відчуває нестачу психологічного тепла дому.

Димар майже невидимий (прихований) – небажання мати справу з емоційними впливами.

Дим дуже густий – це значне внутрішнє напруження.

Дим тоненькою змією – почуття нестачі емоційного тепла дому.

Додаткові деталі

Дерева, якщо вони ніби ховають будинок – може мати місце сильна потреба залежності при домінуванні батьків.

Кущі, якщо вони тісно оточують будинок, – може мати місце сильне бажання обмежити себе захисними бар'єрами.

Кущі хаотично розкидані – вказують на незначну тривогу в рамках реальності і свідомі бажання контролювати її.

Доріжка, гарні пропорції, легко намальована – показує, що суб'єкт в контактах з іншими виявляє такт і самоконтроль.

Водозбірні труби – це посилений захист і надумливість.

Погода

Чим гірша погода, тим імовірніше, що суб'єкт сприймає оточуюче середовище як вороже до себе.

Колір (за Дж. Буком)

Колір при звичайному його використанні: зелений – для даху, коричневий – для стін. Жовтий, якщо вживається тільки для зображення світла всередині будинку, тим самим відображаючи ніч чи її наближення, виражає почуття суб'єкта, а саме:

- 1) середовище до нього вороже,
- 2) його дії повинні бути приховані від сторонніх очей.

Кількість використуваних людиною кольорів:

- добре адаптований, соромливий і емоційно необділений суб'єкт зазвичай використовує не менше двох або не більше п'яти кольорів;

- людина, що розмальовує будинок у 7-8 кольорів, в кращому випадку є дуже лабільною (лабільність – це максимальна передача нервових імпульсів нервовою клітиною, це одна з основних якостей нервової системи в психофізіології);

- людина, яка використовує лише один колір – боїться емоційного збудження.

Вибір кольору: чим довше, невпевненіше людина підбирає кольори, тим більше імовірність наявності особистісних порушень.

Колір чорний – свідчить про сором'язливість, лякливість.

Колір зелений – потреба мати почуття безпеки, відгородити себе від небезпеки. Це положення є не настільки важливим при використанні зеленого кольору для гілок дерева чи даху будинку.

Колір жовтогарячий – комбінація чутливості і ворожості.

Колір пурпурний – це сильна потреба влади.

Колір червоний – найбільша чутливість. Потреба теплоти від оточення.

Колір, штрихування 3/4 листа – недостатнє контролювання вираження емоцій.

Штрихування, що виходить за межі малюнка виражає тенденцію до імпульсивної відповіді на додаткову стимуляцію.

Колір жовтий – сильні ознаки ворожості.

Інтерпретація ознак зображення людини

Голова є сферою інтелекту (контролю), сферою уяви.

Голова велика – неусвідомлюване підкреслювання переконання про значення мислення в діяльності людини.

Голова маленька – переживання інтелектуальної неадекватності.

Нечітка голова – трактується як сором'язливість.

Голова зображається наприкінці – міжперсональний конфлікт.

Шия

Підкреслена шия – потреба в захисному інтелектуальному контролі.

Надмірно велика шия – усвідомлення тілесних імпульсів, намагання їх контролювати.

Товста коротка шия – властивість поступатись своїм бажанням, вираження непридушених імпульсів та потягів.

Плечі – ознака фізичної сили або потреби у владі.

Плечі надмірно великі – відчуття великої сили або надмірної стурбованості силою і владою.

Плечі маленькі – відчуття малоцінності, нікчемності.

Плечі покати – почуття вини, зневіри, нестача життєвої енергії.

Тулуб

Тулуб вуглуватий або квадратний – мужність.

Тулуб дуже великий – наявність незадоволених, гостро усвідомлюваних суб'єктом потреб.

Тулуб надто маленький – відчуття нікчемності, малоцінності.

Обличчя

Обличчя підкреслене – сильна стурбованість своїм зовнішнім виглядом, відносинами з іншими.

Підборіддя дуже підкреслене – потреба домінувати.

Вуха дуже підкреслені – дуже чутливий до критики.

Вуха маленькі – прагнення не приймати будь-якої критики, заглушити

її.

Очі зображені як порожні, без зіниць – ворожість.

Підведені очі – грубість, черствість.

Очі маленькі – заглибленість у себе.

Довгі вії – кокетливість, схильність демонструвати себе.

Зуби чітко намальовані – агресивність.

Обличчя нечітке – обережність, скритність.

Волосся сильно заштриховане – тривога, пов'язана з мисленням чи уявою.

Руки

Широкий розмах рук – інтенсивне прагнення до дії.

Руки ширші біля долоні або біля плеча – недостатній контроль дій та імпульсивність людини.

Руки схрещені на грудях – ворожа, надумлива установка.

Руки за спиною – небажання поступатись, йти на компроміс, невпевненість в собі.

Руки дуже довгі – надмірно амбіційні настрої.

Руки розслаблені і гнучкі – гарна пристосованість в міжперсональних стосунках.

Руки напружені і притиснені до тіла – ригідність (негнучкість).

Відсутність рук – почуття неадекватності при високому інтелекті.

Руки, повернуті в сторони, щось дістають – залежність, бажання прив'язаності.

Руки відсутні в жіночій фігурі – материнська фігура сприймається як невідтримуюча.

Кулаки притиснені до тіла – відкритий протест.

Ноги

Ноги непропорційно довгі – сильна потреба до незалежності і прагнення

її.

Ноги дуже короткі — почуття фізичної або психологічної незручності.

Малюнок розпочатий з ніг – боязкість.

Ступні не зображені – замкнутість.

Поза

Голова в профіль, тіло в анфас – тривога, викликана соціальним оточенням і потребою в спілкуванні.

Людина зображена під час бігу – бажання втекти, заховатися від когось.

Людина зображена в профіль – замкнутість.

Додаткові деталі

Намальована лялька – поступливість, переживання домінування оточення.

Фігура Баби-Яги – відкрита ворожість до жінок.

Клоун, карикатура – трактується як властиве підліткам переживання неповноцінності і відчуженості; ворожість та самозневага.

Хмари – це тривога, депресія.

Лінія основи (землі) – незахищеність.

Зброя – трактується як агресивність.

Гудзики, кишень, бантики – це залежність.

Назва малюнка – екстраверсія, потреба в підтримці.

Багато дітей додають яскравість малюнку людської фігури, малюючи сонце.

Зазвичай сонце малюється як дуга в одному з верхніх кутів аркуша паперу. Сонечко зображується у виді усміхненого личка, а лінії, що виходять з нього, є його променями. Цікавим фактом є те, що діти з різних куточків світу зображують сонце в однаковій манері, начебто вони зібралися разом і домовилися.

Дітям невласливо додавати в малюнок грозові хмари і темне сонце, тому, як правило, ці лиховісні знаки малюють нещасні діти.

Інтерпретація ознак зображення дерева

Крона дерева

Кругла крона – екзальтованість, емоційність.

Кола в листі – пошук заспокоюючих відчуттів, почуття розчарування.

Гілля опущене – втрата мужності, відмова від зусиль.

Гілля догори – ентузіазм, прагнення до влади.

Гілля в різні сторони – це пошук самоствердження, контактів, чутливість до оточуючого світу, не протистояння йому.

Листя з кривих ліній – сприйнятливність, відкрите прийняття оточуючого.

Гілля виходить з однієї частини на стовбурі – дитячі пошуки захисту (норма для семи років).

Гілля намальоване однією лінією – втеча від неприємностей реальності, її трансформація і прикрашення.

Листя, схоже на візерунок – жіночість, привітність.

Пальма – це прагнення до зміни місць.

Плакуча верба – нестача енергії, прагнення твердого опору і пошук позитивних контактів; повернення до минулого і досвіду дитинства; труднощі в прийнятті рішень.

Листя тонкими лініями – тонка чутливість, навіюваність.

Висота листя, тобто об'єм, який воно займає у просторі малюнка (сторінка ділиться на вісім частин):

1/8 – нестача рефлексії і контролю (норма в чотири роки);

1/4 – здатність осмислювати свій досвід і гальмувати свої дії;

3/8 – хороші контроль і рефлексія;

1/2 – інтеріоризація, надії, компенсаторні мрії;

5/8 – інтенсивне духовне життя;

7/8 – листя займає майже всю сторінку – втеча у мрії.

Стовбур

Стовбур заштрихований – тривога, підозрілість, прихована агресивність.

Лінія розділяє стовбур – це пасивність і м'якість.

Стовбур з однієї лінії – відмова реально дивитися на речі.

Стовбур намальований тонкими лініями, крона товстими – може самостверджуватися і діяти вільно.

Стовбур намальований лініями з натиском – рішучість, активність.

Лінії стовбура прямі – кмітливність, не затримується на тривожних фактах.

Лінії стовбура криві – активність загальмована тривогою і думками про нездоланність перешкод.

Гілля не пов'язане зі стовбуром – втеча від реальності, яка не відповідає бажанням, спроба «втекти» від неї в мрії та ігри.

Стовбур, відірваний від землі – людині не вистачає контакту із зовнішнім світом; життя повсякденне і духовне мало пов'язані.

Стовбур розширюється донизу – пошук надійного становища у своєму колі.

Стовбур звужується донизу – ізоляція і прагнення укріпити своє Я.

Слід зазначити, що інтерпретувати малюнки будинку, дерева, людини можна лише тоді, коли людина намалювала їх в стандартній тестовій ситуації.

Необхідно пам'ятати, що при інтерпретації тесту необхідно виходити з цілісності усіх малюнків. Наявність лише однієї ознаки не свідчить про

наявність певної психологічної особливості. Іноді гіпотези інтерпретації можна перевірити в бесіді з обстежуваним.

Слід зазначити також, що тест «Дім, дерево, людина» може показати, яка основна проблема обстежуваного: емоційна чи в сфері інтелектуального розвитку.

Якщо дитина малює помітно гірше, ніж її ровесники, якщо на малюнках погана перспектива, неадекватні пропорції, відсутні основні деталі об'єктів, які малюються, якщо якість погана у всіх трьох малюнках, тоді можна припускати про можливі відставання розумового розвитку. Якщо ж серед малюнків лише один виділяється поганою якістю, можна припустити, що він викликає найяскравішу емоційну реакцію дитини.